

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

АРТЫКОВА ДИЛАФРУЗ МУҲАММАДЖОНОВНА

**Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий ва
маданий ҳаётдаги иштироки (1924-1941 йй.)**

Мутахассислик: 5 А 220201 «Ватан тарихи»

**Тарих магистри даражасини
олиш учун**

Д И С С Е Р Т А Ц И Я

**Иш кўриб чиқилди ва
ҳимояга қўйилди
«Ўзбекистон тарихи»
кафедраси мудири
т.ф.н., доц. М.Ғ.Абдуллаев**

**Илмий раҳбар
_____ т.ф.н., доц.Д.Т.Собирова**

**Илмий маслаҳатчи
_____ т.ф.д., проф. И.А.Алимов**

_____ «_____» _____ 2012 й.

Андижон - 2012

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ХОТИН-ҚИЗЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТДАГИ ЎРНИ.....	16
I.1. Хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этишдаги муаммолар .. .	16
I.2. “Хужум” ҳаракатининг ташкил этилиш сабаблари ва унинг оқибатлари.....	24
I.3. Ўзбекистонда саноат ва пахтачиликни ривожлантиришда хотин-қизларнинг иштироки: ютуқлар ва муаммолар.	32
II БОБ. РЕСПУБЛИКА ХОТИН-ҚИЗЛАРИНИНГ МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҲАЁТГА ЖАЛБ ҚИЛИНИШИ	49
II.1. Таълим ва илм-фан соҳасида хотин-қиз кадрларининг ўрни.....	49
II.2. Хотин-қизларнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги фаолияти.....	59
ХУЛОСА	72
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар	
РЎЙХАТИ	78
ИЛОВАЛАР.....	89

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мустақиллик шароитида жамиятдаги янги ислохотларни амалга ошириш жараёнида, жамият аъзоларини эркин, демократик тафаккур ва миллий ғоя руҳида тарбиялаш вазифаларини бажаришда тарих фанининг аҳамияти ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов ўзининг “Юксак маънавият-енгилмас куч” номи китобида таъкидлаганидек: “Албатта ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди”¹. Истиқлол йилларида Ўзбекистон тарихининг кўпгина масалалари ўзининг янги, илмий жиҳатдан ҳолис ва ҳаққоний ечимини топа бошлади. Бу айниқса, бир неча ўн йиллар давомида сохталаштирилиб, бир ёқлама талқин қилиб келинган совет даври тарихини ўрганишда яққол кўзга ташланади.

Ўзбекистон давлат суверенитетига эришганидан кейин ўзбек халқи тарихини, аввало, мамлакат тарихшунослигида бузиб кўрсатилган совет даври тарихини миллий мустақиллик мафкураси нуқтаи назаридан танқидий мушоҳада қилиш учун зарур шарт-шароит юзага келди.

Ватанимиз тарихининг совет мустамлакачилиги даври билан боғлиқ саҳифаларига бугунги кун нуқтаи назаридан ҳолисона баҳо бериш долзарб аҳамият касб этади. Жумладан, XX асрнинг 20-40 йиллари даврида Ўзбекистондаги хотин-қизларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётдаги иштироки масаласини тадқиқ этиш бугунги кунда ўрганилиши жоиз объектлардан бири ҳисобланади. Чунки, халқимиз маънавиятининг юксалишида тадқиқ этилаётган совет даври тарихини ҳозирги мустақиллик даври билан қиёсий таққослаш миллий истиқлолни янада муносиб қадрлаш имконини беради. Зеро, эркин ва фаровон ҳаётни юксак маънавиятсиз куриб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов 2005 йил 14 январда Москванинг «Независимая газета»си муҳбири саволларига берган жавобида совет ҳокимиятининг моҳиятини очиқ кўрсатиш билан биргаликда, бугунги кунда республикада амалга оширилаётган ислохотлар ҳақида шундай деган эди: “Масаланинг муҳим жиҳати – ислохотларнинг одамлар ҳаётига қандай таъсир кўрсатаётганида. Биз нафақат сиёсий жабҳани, балки иқтисодиётни ҳам, ижтимоий ҳаётни ҳам, маънавий-ахлоқий соҳани ҳам ислоҳ қилишимиз зарур”².

Хусусан, 70 йилдан ортиқ давр ичида халқимиз бошидан кечирган маънавий тазйиқларнинг ўзбек хотин-қизлари ижтимоий ҳаётига таъсири, совет тоталитар тузумининг маҳаллий миллат хотин-қизларига бўлган муносабати масаласи ўзининг илмий асосланган талқинини кутаётган муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов айтганидек: «Бутун маърифий дунёда хотин-қизлар манфаати деган алоҳида масала бор ва уни ўрганиш, ечимини топишга жуда катта аҳамият берилиши бежиз эмас. Агар аёлларга етарли эътибор берилмаса, бундай жамиятнинг келажаги бўлмаслиги ҳақида, ўйлайманки, узоқ гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ»³. Бу борада яқин ўтмиш, совет даври тажрибасини синчиклаб ўрганиш ва ундан зарур сабоқлар чиқариш муҳим аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида тарихий ҳақиқатни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган экан, шубҳасиз, бу жараён осон кечгани йўқ. Сабаби, биринчидан, мустақилликнинг дастлабки йилларида эски мафкура асосида тарбияланган тарихчиларнинг совет тарихшунослиги анъаналаридан бирданига воз кеча олмаганлиги

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.29-30.

² Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. “Независимая газета” /Москва/ муҳбирининг саволларига жавоблар, 2005 йил 14 январь. 13-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – Б.142.

³ Каримов И. А. Хотин-қизлар фаоллигини ошириш-давр талаби // Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – Б.350.

билан боғлиқ бўлса, иккинчидан эса, миллий кадриятларимизга бегона бўлган коммунистик мафкурадан воз кечиш асносида унинг ўрнига янги миллий ғоя ва миллий мафкурани бирданига бера олмадик. Унинг шаклланиши учун эса, вақт талаб қилинар эди. Бу ижтимоий-маънавий ва сиёсий муаммо мустақилликни босқичма-босқич мустаҳкамлаш жараёнида ҳал қилиб борилди.

Совет ҳукумати ва коммунистик партиянинг хотин-қизларга муносабатини тадқиқ этиш айни пайтда илмий нуқтаи назардангина эмас, балки, жамиятда ҳозирги кунда пайдо бўлган ва ўтмишни ўрганишга қаратилган жамият ижтимоий буюртмаси туфайли ҳам зарур. Чунки, аҳолисининг 51,7 фоизини, фаол меҳнат ресурсларининг 45 фоизини аёллар ташкил этган¹ Ўзбекистон Республикаси учун уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, мавқеи, фаоллик даражаси, маънавий, тарихий кадриятларни ўзлаштириш ва янги кадриятларни шакллантиришдаги роли жамият тараққиётини белгиловчи энг муҳим омиллардан биридир. Шундай экан, ўтмишда йўл қўйилган хато-камчиликлар, тоталитар тузум давридан қолган салбий оқибатларни ўрганиб, зарур ҳулосалар чиқариш ҳам ўрганилаётган мавзунинг долзарб аҳамият касб этишини белгилайди.

Президент И.А.Каримов хотин-қизларга муносабат масаласида ўз фикрларини билдириб, шундай деган эди: «Биз хотин-қизларнинг жамиятдаги, оиладаги аҳволини тубдан ўзгартирмоғимиз зарур. Хотин-қизларга муносабат жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак».² Демак, совет ҳукуматининг аёллар масаласидаги сиёсатини ўрганиш орқали, ўша тузумдаги жамият маънавий етуклигига ҳам баҳо бера бўлади.

Президентнинг 1995 йил 2 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси давлат ва ижтимоий қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги тарихий Фармони, 1999 йилнинг “Аёллар йили” деб эълон қилиниши, 1999 йил 17 мартдаги “Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги тарихий Фармон, Вазирлар Маҳкамасининг “Ўта зарарли ва ўта оғир меҳнат шароитларида ишлаётган аёлларнинг даромадига имтиёзли солиқ солиш тўғрисида”ги қарори, Олий Мажлиснинг “Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги қонуни, 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармон, 2004 йил 30 июндаги Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПФ-3434-сонли Фармони ижросини таъминлаш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги қарори³, 1999 йил 10 июндаги 2326-сонли “Зулфия номидаги давлат мукофотини таъсис этиш бўйича таклифларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги Фармони мамлакатимиз хотин-қизларининг жамиятни, давлатни бошқаришдаги билимлари, ақлу заковати, фаҳму фаросати ва имкониятларига бўлган ишончининг ёрқин намунасидир⁴. Мазкур ҳужжатларда аёллар ва оиланинг ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлашга, давлат мустақиллигини мустаҳкамлашда аёлларнинг ўз ўрнини эгаллашларига қаратилган давлат сиёсатининг устувор йўналишлари белгилаб берилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг хотин-қизларга нисбатан олиб борган сиёсати моҳиятини тарихий жиҳатдан ўрганиш ҳам

¹Ходжаева С. Хотин-қизларнинг сиёсий фаоллигини ошириш-давр талаби. // Аёл, оила ва жамият. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. – Б.48.

²Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир.3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.36.

³Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПФ-3434-сонли Фармони ижросини таъминлаш чора-тадбирлари дастури тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори// Халқ сўзи. – Тошкент, 2004 йил, 30 июнь.

⁴Мусурмонова О. Аёлларга давлат ғамхўрлиги. Аёлга эҳтиром. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б.144.

илмий-назарий, ҳам иқтисодий-амалий аҳамият касб этиб, тадқиқот мавзусининг долзарблигини тасдиқлайди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тарихийлик нуқтаи назаридан мазкур мавзунинг айрим жиҳатлари алоҳида ҳолда тадқиқ этилган мақолалар билан чекланган бўлиб, яхлит тарзда илмий ўрганилмаган. Тадқиқот ишида фойдаланилган илмий адабиётлар хронологик жиҳатдан совет даври адабиётлари ҳамда Ўзбекистоннинг миллий истиқлолга эришганидан кейинги илмий тадқиқотларга бўлинади.

Совет даври тадқиқотларида асосан сохта коммунистик мафкуранинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётдаги «инқилобий ўзгартирувчи» роли ижобий баҳоланиб, мазкур инқилобий усулнинг шарқ хотин-қизларининг жамиятдаги ўрни, уларнинг ижтимоийлашувига таъсири совет ҳукумати ва коммунистик партиянинг манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ўрганилган, синфийлик нуқтаи назаридан ёритилган. Тоталитар тузум даври адабиётларининг моҳиятини хотин-қизлар масаласининг «ҳал қилинганлиги» ҳақидаги ғайри илмий хулоса ташкил этган ҳамда хотин-қизлар «озодлиги»нинг моҳияти коммунистик партиянинг мақсад-манфаатлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган¹.

1985 йил апрель ойидан бошланган «қайта куриш сиёсати» туфайли жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги мавжуд муаммолар билан бирга хотин-қизларининг ижтимоий муаммолари ҳақидаги масалалар ҳам 80-йиллар охирига келиб ўртага ташлана бошлади. Бунинг сабаби «қайта куриш сиёсати» туфайли юзага келган «янгича фикрлаш», демократия ҳамда ошкоралик жараёнининг ўсиб бориши, ҳукмрон мафкура тазйиқининг бўшашуви натижасида миллий ўзликни англашнинг ўсишига, тарихий ҳақиқатнинг тикланишига ижтимоий зарурат туғилиши билан боғлиқ эди.

«Қайта куриш» йилларида хотин-қизлар кенгашлари уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ўрнига фақатгина, аёлларни моддий рағбатлантирувчи (турли дам олиш ёки соғлиқни тиклаш масканларига йўлланмалар берувчи) ташкилотга айланиб қолганлиги туфайли амалда ўз аҳамиятини тўхтатган эди². Шунингдек, 80-йиллардаги хотин-қизлар масаласига бағишланган асарларда илк маротаба хотин-қизларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш муаммолари, уларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш, маиший турмуш тарзига эътиборни кучайтириш каби масалалар ўртага ташланди³.

¹ Якубова Х. Женщина Советского Узбекистана. – Ташкент: Объединенное изд-во «Правда Востока» и «Кызыл Узбекистан», 1947; Рахимбабаева З. Женщина Узбекистана на пути к коммунизму. – Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1949; Ибрагимова З.Ф. Коммунисты Узбекистана – организаторы патриотических подвигов женщин республики в период Великой Отечественной войны 1941-1945гг. М., 1953; Бикжанова М. Семья в колхозах Узбекистана. – Ташкент: АН УзССР, 1955; Сулаймонова Х. Женщина Узбекистана – активный участник коммунистического строительства. – Ташкент: АН УзССР, 1955; Пальванова Б.П. Борьба КПСС за вовлечение женщин Средней Азии в строительство социализма. – Ташкент: 1962; Убайдуллаева Р. Женский труд в сельском хозяйстве Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1969; Ташходжаева Н. О роли женщин Узбекистана в шелководстве в период Великой Отечественной войны // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент: 1975. – №5. – С.59-65; Аббасова Л., Рахимбабаева Т. Участие женщин в культурном строительстве Узбекистана в годы войны // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1975. – №5. – С.61-63; Бегматова С.О. Деятельность компартии Узбекистана по подготовке женских кадров в период строительства социализма. – Ташкент: Фан, 1977; Мадрахимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг Улуғ Ватан уруши йилларидаги меҳнат ва ҳарбий жасоратлари. – Тошкент: Фан, 1981; Ташходжаева Н. Ўзбекистон кишлоқ хотин-қизлари уруш йилларида (1941-1945). – Тошкент: Фан, 1985; Ибрагимова А.Ю. Женщины Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. – Ташкент: 1987.

² www.mbs-multimedia.ru-Узбекистан. Лысова А.В., Сметхова А.А. Реферат на тему: "Феминизм в России" (Равенство во время перестройки). – 2001.

³ Алимова Д.А. Решение женского вопроса в Узбекистане (1917-1941гг). – Ташкент: Фан, 1987; Ишантураева С. Путем свободы // Коммунист Узбекистана. – Ташкент, 1987. – №4. – С.67-68; Убайдуллаева Р.А. Вклад женщин в ускорение социально-экономического развития. – Ташкент: Знание, 1987. – С.19; Тураходжаева З. О женском труде в общественном производстве // Коммунист Узбекистана. – Ташкент, 1988, – № 12. – С.75-

Жумладан, Р.Х.Аминова «Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда социал ривожланишнинг долзарб муаммолари» номли рисоласида аёлларнинг олий умумтаълим даражаси уларнинг касбий машғуллигига мос келмаётганлиги, уларнинг кам малакали ёки малакасиз меҳнат билан машғуллиги эркакларга нисбатан ортиқ эканлигини таъкидлаб, шундай деб ёзади: «Жумҳурият саноати, қурилиши, қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати билан машғул аёллар улуши мамлакатга нисбатан юқори. Республика саноатида қўл меҳнати салмоғи 35,3 фоизни ташкил этса, жумладан аёллар орасида 42,5 фоиздан иборат бўлди. Ҳали аёлларнинг оғир жисмоний меҳнати тугатилмаган»¹. Олима бу муаммоларнинг икки гуруҳини кўрсатиб ўтади, яъни биринчиси, аёллар меҳнати одатда кўп бўлган ишлаб чиқаришда техник жиҳозлаш даражасининг етарли эмаслиги, иккинчиси эса, аёлларни касбга тайёрлаш қониқарли даражада эмаслигидан иборат.

«Қайта қуриш» даври тадқиқотларининг муҳим хизмати шунда эдики, унда хотин-қизлар ҳаракатини баҳолашга янгича услубий ёндошувнинг ишлаб чиқилиши зарурлиги асослаб берилди. Лекин, коммунистик мафкуранинг давом этиб келаётган ҳукмронлиги, мустабид тузумнинг сақланиб турганлиги боис, бу масаланинг тўлиқ ҳал қилинишига муваффақ бўлинмади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Д.А.Алимованинг Ўрта Осиё хотин-қизлари масаласининг тарихшунослигига оид илмий монографияси ва бир қатор илмий мақолалари, докторлик диссертацияси советларнинг хотин-қизларга нисбатан сиёсатининг мустамакчилик моҳиятини очиқ беришда дастлабки қадам бўлди². Тарихчи олиманинг оила ва жамиятда аёл мавқеи билан боғлиқ анъанавий қарашлар ҳамда тарихий ҳақиқат талқинига оид мақоласи³да мазкур мавзудаги турли ижтимоий қарашлар, уларнинг тарихий илдизлари илк бор илмий асосда ёритиб берилди.

М.Тўхтажўжаеванинг хотин-қизлар масаласига бағишланган «Ўтмиш толиқтирган аёллар» асарида хотин-қизлар аҳволининг яхшиланиши жамиятга фақат ижобий таъсир кўрсатади, деб таъкидлайди. У "...бугунги кун хотин-қизларини жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларига қадимгидек интилаётганини ҳеч ким инкор этмайди. Кечагина совет мактаблари ва университетларида ўқиган хотин-қизлар бугунга келиб ўз интеллектуал ва таълим салоҳиятини тўла рўёбга чиқараётган ишбилармонликни танлади", -деб ёзади.⁴

Я.Абдуллаеванинг Қорақалпоғистон хотин-қизларининг ҳаёти билан боғлиқ "Қорақалпоғистон хотин-қизлари: Кеча ва бугун (XIX асрнинг охири ва XX аср)" номли махсус монографияси ва мақолаларига алоҳида тўхтаб ўтиш жоиз, чунки, уларда архив ҳужжатларига асосланган илмий ҳулоса ва кенг маълумотлар берилган бўлиб, хотин-қизлар масаласини тарихий аспектда ўрганишга муносиб ҳисса бўлди⁵. Я.Абдуллаева ўз

76; Тошбоева Т.Ҳ. Ўзбек аёли ўтмишда ва ҳозирги кунда. – Тошкент: Билим, 1987; Чеботарёва В.Г. Ўзбекистон хотин-қизлари – янги жамиятнинг актив қурувчилари. – Тошкент: Билим, 1987; Султанова С. Больше внимания вопросам труда и быта женщин // Коммунист Узбекистана. – Ташкент, 1987. – №4. – С. 62-66; Хайруллаев М. Ислам и женщины Востока. – Ташкент: Фан, 1990.

¹ Аминова Р.Х. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда социал ривожланишнинг долзарб муаммолари. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.10-11.

² Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемы. – Ташкент, Фан, 1991; Алимова Д.А. Ўзбекистон ижтимоий фанларида хотин-қизлар муаммоларининг ўрганилиши ва муаммолари // Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва гендер муаммолари. – Тошкент, Фан, 1999. – Б.16-20.

³ Алимова Д.А. Мы не должны быть обществом, пропитанным идеей превосходства мужчин //Ташкентская правда. – 1997 г., 26 март.

⁴ Тўхтажўжаева М. Ўтмиш толиқтирган аёллар. Ўзбекистонда жамиятнинг исломга қайтиши ва хотин-қизлар аҳволи. Ҳудудий дастур идораси томонидан нашр этилган. – Тошкент: 2002. – Б.19.

⁵ Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари:Кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср. – Тошкент: Ижод дунёси. 2004. – 224б; Ўша муаллиф. Мустабид совет тузуми инкирозининг айрим сабаблари ва унинг

монографиясида қорақалпоқ хотин-қизларининг XIX асрнинг охири ва XX аср, яъни сўнгги 130 йилга яқин даврдаги тарихий тараққиёт мисолидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, жамият тараққиётидаги ўрни ва ролини кўрсатиб берган.

Н.Жўраеванинг «Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни (XX асрнинг 20-30 йиллари)» мавзусидаги номзодлик диссертациясида совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаги хотин-қизларга нисбатан муносабатдаги инқилобий ўзгаришлар билан боғлиқ сиёсатнинг моҳиятини миллий истиқлол нуқтаи назаридан илмий таҳлил қилди¹.

Мустақиллик йилларида янги тарихий тафаккур руҳида, янгича ёндошув ва методология асосида тарих фани ва ижтимоий фанларнинг иқтисод, фалсафа ва ҳуқуқ сингари деярли барча соҳаларида аёллар аҳволини ўрганишга эътибор қаратилган². Тадқиқотлар хотин-қизлар масаласи тарихининг у ёки бу жиҳатларига бағишланган бўлиб, муаммонинг айрим жиҳатлари ўз ифодасини топган, махсус бўлмаса-да, бироқ, ўз танлаган мавзулари бўйича ўрганилаётган тадқиқотга тегишли айрим хулоса ва маълумотлар берилган. Шубҳасиз, уларнинг барчаси Ўзбекистон хотин-қизлари тарихи ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтиради, илмий хулосалар чиқариш жараёнида назарий аҳамият касб этади.

1924-1941 йиллар даврида совет ҳокимиятининг Ўзбекистондаги хотин-қизларга нисбатан муносабати масаласида олиб борган сиёсати ҳамда хотин-қизларнинг ижтимоий роли масаласи хорижий тадқиқотчилар томонидан ҳам кенг ўрганилган³. Бироқ, уларнинг баъзилари хотин-қизлар масаласида совет ҳокимияти олиб борган сиёсатни ижобий баҳолаган бўлса, бошқа бирлари унга салбий муносабат билдирган⁴. Мазкур жиҳатлар эса ўз навбатида мавзуни алоҳида тадқиқот объекти сифатида танлаб олишга имкон берди.

хотин-қизлар аҳволига таъсири (Қорақалпоғистон мисолида) // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2004. – №1. – Б. 42-45; Ўша муаллиф. Топталган ҳуқуқ ёки мустабид тузум қатағонлари // Ҳаёт ва қонун. – 2004. – №2. – Б. 58-59.

¹ Жўраева Н. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни. Тарих фан.номз. ... дис. – Тошкент, 2004.

² Эргашходжаева Г.Э. Французская историография о проблемах эмансипации женщин Средней Азии в 20-годы (Литература 50-80-х годов): Автореф. дис... к.и.н. – Ташкент, 1996. – 22 с; Нишонбоева Қ.В. Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласини ҳал этишнинг маданий жиҳатлари: Тарих фан.номз. ... дис. автореф. – Тошкент, 1998. – 28 с; Маткаримова Г.А. Гендерные и репродуктивные права женщин в международном и национальном праве: Автореф. дис... докт. юрид.наук. – Ташкент, 2002. – 41 с; Ражабова Д.Н. Проблемы молодёжи и женщин в воззрениях джаидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.): Автореф.дис. ... к.и.н.-Ташкент, 2003. – 27с; Муравьёва Н.М. Социально-философский анализ повышения социального статуса женщин: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Ташкент, 2003. – 26 с; Насруллаева Х. Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоийлашуви жараёнининг фалсафий таҳлили. Фалсафа фан. номз. ... дис. автореф. – Тошкент: 2000. – 20 с.

³ P.Tubert. L. Ouzbekistan republique sovietique. – Paris. 1951; F.Ekker. Transition in Asia. Uzbekistan under the Soviets. – New-York. 1954. – P.397; V.Monteil. Les musulmans sovietiques. – Paris. 1957; M.Egretaud. L' Orient sovietique. – Paris. 1959; А.Бебель.Женщина и социализм (Die Frau und Sozialismus) – Москва: Госиздат, 1959; A.Wermser et L.Mamiac. L'URSS a Coeur ouvert. – Paris. 1960; J.Chomart de Lauwe. Les Paysans sovietiques. – Paris. 1961; A.Bennigsen, L.Q.Chantale. The evolution of muslim nationalities of se SS and their linguistic problems. – L., 1961; A.Bennigsen, L.Q.Chantal. Islam en Union Sovietique. – Paris. 1968; S.Zeyons. La revolution des femme au coeur de l'Azie Sovietique. – Paris. 1971; Lapidus G. Women in Soviet Society. – Los Angeles, 1978; A.Bennigsen, M.Wimbush. Muslim national communism in the Soviet Union. – Cicago. 1979; H.C.d'Encausse. Empire eclate. – Paris. 1980; S.Begaux. Les problemes quotidiens de la femme sovietique. – Brussele. 1980; A.Bennigsen, M.Broup. The Islamic threat to the Soviet State. – L., 1983; A.Bennigsen, M.Broup. The Islamic threat to the Soviet State. – L., 1983; Н.Аллег. Etoile rouge et croissant vert. – Paris. 1983; Аллер Анри. Красная звезда и зелёный полумесяц. – Москва. 1985. – С.22; Мишель Андре. Долой стереотипы! – Париж: Юнеско, 1986. – Б.32-33; Randall W. Women in Politics: An International Perspective. – Chicago, 1987; Bryson V. Feminist. Political. Theory. – Foreword, 1992; <http://mcgs@inecon.ru>; mcgs@online.ru

⁴ A.Bennigsen, L.Q.Chantale. The evolution of muslim nationalities of se SS and their linguistic problems. – L., 1961; A.Bennigsen, L.Q.Chantal. Islam en Union Sovietique. – Paris. 1968; A.Bennigsen, M.Wimbush. Muslim national communism in the Soviet Union. – Cicago. 1979; A.Bennigsen, M.Broup. The Islamic threat to the Soviet

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Муаммонинг илмий назарий жиҳатдан долзарблиги ва муҳимлиги, унинг тадқиқ этилиш даражасидан келиб чиққан ҳолда танланган даврий доирада хотин-қизларга муносабат масаласида совет мустабид тузуми давлат сиёсатининг келтириб чиқарган оқибатларини янги концептуал-методологик асосда ўрганишдан иборат мақсад белгиланди.

Магистрлик диссертациясининг устувор мақсадидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги асосий **вазифаларни** ҳал этиш аниқланди:

- XX асрнинг 20-40-йилларидаги совет мустабид тузумининг Ўзбекистон хотин-қизларини ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этишдан кўзлаган мақсадининг мустамлакачилик моҳиятини очиб бериш;
- Ўзбекистон хотин-қизларининг ижтимоий аҳволини ҳолисона ўрганиш;
- хотин-қизлар меҳнатининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини илмий мушоҳада қилиш;
- “Ҳужум” ҳаракатининг келиб чиқиш сабабларини ва унинг оқибатларини илмий очиб бериш;
- республика саноати тараққиётида хотин-қизларнинг ўрни ва муаммоларини манбалар асосида талқин қилиш;
- Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантиришда хотин-қизларнинг иштироки ва унинг оқибатларини илмий таҳлил қилиш;
- хотин-қизларни ижтимоий муҳофаза этиш муаммоларини ўрганиш;
- Ўзбекистон хотин-қизларининг маданий-маънавий ҳаётга жалб қилиниши: ижобий ва салбий натижаларни илмий ўрганиш;
- фан ва маориф тизимида хотин-қиз кадрлар тайёрлашдаги муаммо ва камчиликларни тарихий ҳужжатларга таяниб асослаб бериш;
- Ўзбекистон хотин-қизларининг санъат соҳасидаги фаолияти, эришилган ютуқ ва камчиликларни талқин қилиш.

Тадқиқотнинг манбавий асоси бўлиб илк манба сифатида жалб этилган кенг ҳужжатли материаллар хизмат қилди. Тадқиқот манбаларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиб кўрсатиш мумкин: съезд ва конференция материаллари ва бюллетенлари, шунингдек, давлат, партия, жамоат ташкилотлари, хўжалик идораларининг расмий ҳужжатлари, юқори идораларга юборилган хат ва мурожаатномалар ҳамда даврий матбуот материаллари.

Иккинчи гуруҳга Ўзбекистон раҳбар ходимларининг маъруза ва мақолаларидан, даврий матбуот материаллари (“Правда”, “Правда Востока”, “Совет Ўзбекистони” газеталари, “Фан ва турмуш”, “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”, “Саодат” журналлари)дан кенг фойдаланилди.

Тадқиқот жараёнида магистрант томонидан газета, журнал ва адабиётлардан олинган барча манбалар бир-бирига ўзаро таққосланди ва илмий таҳлил этилиб, улардан танқидий ёндошган ҳолда диссертация ишида фойдаланилди. Шунингдек, мавзуни тадқиқ қилиш жараёнида бошқа тадқиқотчиларнинг материалларига муносабат билдирилди, мавжуд материаллар қиёсий таҳлил қилинди, шу асосда амалий ва назарий хулосалар чиқарилди.

Диссертациянинг назарий ва услубий асослари. Мавзуни ёритиш жараёнида ижтимоий воқеликни билиш ва ўрганишнинг диалектик методи, унинг илмийлик, ҳолислик, тарихийлик, узвийлик тамойилларига таянилди. Асосий эътибор юз берган воқеаларнинг ўзаро диалектик алоқадорлигига қаратилди. Тадқиқот жараёнида мавзуга миллий ва умуминсоний қадриятлар, миллий истиқлол ғоясидан келиб чиққан ҳолда ёндашилди. Шунингдек, тадқиқотнинг назарий асосини Ўзбекистон Республикаси

Президенти И.А.Каримовнинг миллий истиқлол мафкурасига бағишланган асарлари, 1998 йил 26 июнда бир гуруҳ тарихчи олимлар билан бўлган учрашувда берган методологик ва концептуал аҳамиятга молик бўлган кўрсатмалари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тарих фанини ривожлантириш борасида қабул қилган қарорлари ташкил этди.

Тадқиқотда назария ва амалиётнинг бирлигини таъминлайдиган, тарих ва замонавийликни боғлайдиган холислик, аниқлик ва тараққиётнинг синтезини амалга оширишга имкон берадиган ҳамда услубий ёндошувга асосланган ҳолда муаммоли-хронологик, қиёсий-таҳлилий методлардан фойдаланилди.

Шу билан бирга, республикамізда хотин-қизларнинг жамият ҳаётининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ролини кучайтириш асослаб берилган республика Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қонунлар, оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш борасида ишлаб чиқилган дастурлар муҳим аҳамият касб этди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги, аввало, мавзунинг мустақиллик мафкураси асосида тадқиқ этилиб, манбаларга танқидий тарихий жиҳатдан ёндошилиб, кўплаб асарлар ва даврий матбуот материаллари асосида илмий-назарий хулосалар қилинганлигида кўринади.

Ушбу тадқиқот янгича қарашлар, миллий ғоя ва янги методология асосида ҳали тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган долзарб масалани, яъни совет тоталитар тузумининг аёллар масаласидаги сиёсати ва унинг оқибатларини янги ҳамда кўпчилиги маълум бўлмаган манбаларга асосан биринчи бор ўрганилганлигидадир.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Ушбу тадқиқот Ўзбекистон тарихининг бизга ҳали номаълум бўлган қирраларини, айниқса, совет даври тарихининг сохталаштирилган ва четлаб ўтилган босқичларини, тарихий воқеликларни тўғри ёритишда, уни тўлдириш, аниқлик киритиш ва холисона баҳолашда ёрдам беради. Магистрлик иши материаллари ушбу даврни янада чуқурроқ ва атрофлича тадқиқ қилиш учун имкон яратади.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти кўйидагилардан иборат:

- ҳужжатли материаллар бир тизимга солинган тадқиқот ишидаги назарий умумлаштирилган хулосалар советларнинг хотин-қизларга муносабатини ёритишдаги бўшлиқларни тўлдиришга ёрдам беради;

- тадқиқот натижалари хотин-қизлар масалаларини ўрганувчи илмий изланувчилар учун назарий қўлланма ва ахборот манбаи бўла олади;

- мавзу таҳлилидан чиқарилган хулосаларни жамиятда хотин-қизлар фаоллигини ошириш, уларнинг имкониятларидан фойдаланиш, гендер тенгсизлиги муаммоларини ижобий ҳал қилиш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш учун аёлларга хос сиёсат концепциясини ишлаб чиқишда ижодий ўрганиш мумкин.

Диссертация ишининг таркибий тузилиши. Иш кириш, 2 боб, 5 бўлим, хулоса ҳамда фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати, иловадан иборат. Магистрлик ишининг умумий ҳажми 88 бетни ташкил этади.

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ХОТИН-ҚИЗЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТДАГИ ЎРНИ

I.1. Хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этишдаги муаммолар

Совет мустабид тузуми йилларида коммунистик партия хотин-қизларга нисбатан муносабатда ўз мақсад-манфаатларидан келиб чиққан ҳолда сиёсат олиб борди, шунинг учун ҳам мазкур масалани мафкуравий тазйиқ остида ҳал этишга ҳаракат қилиниши оғир оқибатларга олиб келди. Яъни, совет ҳокимияти ва коммунистик партия ўз олдига «аёлларнинг бутунлай янги авлодини, уларни фақат оилани ўйлайдиган шахслар эмас, балки кўпроқ жамият ижтимоий, сиёсий ҳаётида эркаклар билан тенг асосда фаол иштирок этишни истайдиган шахслар қилиб тарбиялашни асосий вазифа қилиб қўйган эди»¹. Шунинг учун хотин-қизларни ҳар соҳада эркаклар билан “тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш”нинг бутун бир тизими ишлаб чиқилдики, унинг асосини хотин-қизлар фаолиятига таъсир этишнинг мафкуравий ва ишлаб чиқариш омиллари ташкил этди.

20-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳаётида хотин қизларни озод қилиш муаммоси алоҳида ўрин эгаллаган. Республикадаги мавжуд ижтимоий ташкилотлар бу муаммони хотин-қизлар ўртасида саводсизликни тугатиш, уларни ижтимоий ҳаётга жалб этиш орқали ҳал этишга уринган. Бу тадбирлар аёлларнинг оилани эмас, балки, жамиятда эркаклар билан тенг асосда фаол иштирок этишни истайдиган бутунлай янги авлодини тарбиялаш учун хизмат қилган².

Янги иқтисодий сиёсат туфайли рўй берган ўзгаришларнинг муҳим натижаларидан бири аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги сезиларли бурилиш бўлди. Очарчилик даҳшати енгиб ўтилди. Эркин хўжалик юритиш, товар-пул муносабатларининг тикланиши қишлоқ меҳнатчиларининг ташаббускорлиги ва тадбиркорлигини бир оз бўлсада авж олдириди.

Иқтисодиётнинг тикланиши ва мустаҳкамланишига қараб республиканинг миллий даромади ортиб борди, у 1924-25 хўжалик йилидаги 20338 минг рублдан 1932 йилда 837,8 млн. рублга етди³.

1925-1929 йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти қишлоқдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёнларига сезиларли таъсир қилди. Бу сиёсат аёллар ижтимоий ҳаётини ҳам четлаб ўтди. Ислоҳот жараёнида қишлоқ ҳаёти тузилишида сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Аввало деҳқонларнинг ўртаҳол бўлиб бориш жараёни кўзга ташланди.

20-30 йилларда совет жамиятининг энг оммавий ташкилоти-касаба союзларида ҳам хотин-қизларнинг роли катта бўлган. Улар касаба союз аъзолари сонининг ярмидан кўпроғини, 52 фоизини ташкил этган. Республика касаба союзлари кенгаши таркибида 215 нафар хотин-қиз бўлиб, улар 47 фоизни ташкил этишган⁴.

Хотин-қизлар матбуоти ҳисобланган “Коммунистка” журналининг 1930 йилда ва “Янги йўл” журналининг эса, 1934 йилда чоп этилиши тўхтатилгандан сўнг, хотин-қизлар ўртасида олиб бориладиган бутун ишларнинг масъулияти Меҳнат ва турмушни яхшилаш Комиссиялари зиммасига ўтган. Комиссия таркибида республика бўйича 100 дан ортиқ аъзо бўлиб, улар комиссия зиммасидаги катта ҳажмдаги ишларни бажариш имкониятидан йироқ эди. Шунинг учун комиссиялар 1930 йил май ойида

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.375.

² Ўша жойда

³ История народного хозяйства. т.1.-Ташкент., 1962.-С.262.

⁴ Аминова Р.Х. «Хужум» Ўзбекистон хотин -қизлари тақдирида. – Тошкент: Билим. 1987. – Б.14.

иттифок республика, вилоят, шаҳар ва жойлардаги ижроия қўмиталарига айлантирилиб¹, 1932 йилда эса ВКП(б) МҚнинг 5 январдаги қарори билан ўз вазифасини бажариб бўлган орган сифатида тугатилган эди². Шундан сўнг, хотин-қизлар бўлимларининг вазифалари фирқа қўмитаси ва унинг бўлимларига ўтиб, махсус секторга айлантирилди³. Мазкур секторлар 1934 йилгача амалда бўлиб, улар зиммасига совет ҳукумати ва коммунистик партия томонидан «хотин-қизлар масаласининг ҳал бўлганлиги» ҳақидаги ғайриилмий хулосани илмий-амалий жиҳатдан мустаҳкамлаш вазифаси юклатилган эди.

Шунингдек, аёлларнинг тортинчоқлиги ҳақидаги анъанавий тасаввур, лавозимга кўтаришда танлов йўлининг йўқлиги аёл кишига раҳбарликка даъвогарлик учун имкон бермас эди, бу эса кўпгина эркак раҳбарлар манфаатига мос тушарди. Натижада, халқ хўжалигида ишловчиларнинг ярми хотин-қизларни ташкил этса-да, раҳбарлик лавозимларида улар ниҳоятда камчиликни ташкил этишар эди. Кейинги даврларда ҳам бу кўрсаткич мактанарли даражада эмаслиги маълум.

Аёллар пахтачилик ва саноатни ривожлантиришга ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Улар саноат корхоналарида ва колхозларда тинимсиз самарали меҳнат қилдилар.

20-йилларда иттифок тўқимачилик саноати учун етишмаган пахтани Америка, Миср, Ҳиндистон, Туркия, Эрон ва бошқа чет мамлакатлардан сотиб олинар эди. Натижада совет давлатининг катта миқдордаги валютаси чет элга чиқиб кетар эди. Шунинг учун ҳам Совет ҳукумати иттифокнинг асосий пахта базасига айлантирилган Ўзбекистонда пахтачиликни бутун чоралар билан кенгайтиришга, ялпи пахта ҳосилини кўпайтиришга интилар эди.

Марказнинг мустамлакачилик сиёсати туфайли Ўзбекистон пахта хом ашё манбаига айланди. Пахта ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар – пахта ёғи, совун, кунжара, шелуха ва бошқалар миқдори йил сайин ортиб борди ва шунга мос равишда бу хом ашёларни Россияга ташиб кетиш ҳам кенгайиб борди.

Ўзбек деҳқонларининг оғир меҳнати билан яратилган 1926 йилдаги пахта ҳосили Ўзбекистондан Россиянинг тўқимачилик фабрикаларига юборилган, 1926/27 йилнинг биринчи ва иккинчи чоракларида, яъни 1926 йилнинг октябридан 1927 йилнинг 1 апрелига қадар Ўзбекпахта ташкилоти тайёрлаган пахта толаларидан 111516 тонна ёки 6808476 пуд тола 9668 та вагонда Марказга ташиб кетилган. Учинчи чоракда, яъни 1927 йил 1 апрелдан 1 июлгача Ўзбекпахта тайёрлаган пахта толасидан яна 10256 тонна ёки 631687 пуд 977 вагонда Россияга юборилган. Бундан ташқари, 1926/1927 йилнинг I-III чоракларида 282648 пуд линтер пахта ва 46336 пуд чахбут пахта тўқимачилик фабрикаларига жўнатилган. Тўртинчи чоракда (июль-сентябрь) одатда фабрикаларга оз тола юборилган. Ўзбекпахта ташкилотининг маълумотига кўра, 1926/27 йилда Москвага 10817 та вагонда 122235 тонна тола жўнатилган. Ўзбекистондан жўнатилган пахтанинг асосий қисми Москва яқинидаги Рибное станциясига ва, қисман, Москвадаги омборхоналарга юборилган. У ердан пахта толаси юкланган транзит поездлар тўппа-тўғри тўқимачилик фабрикаларига юборилган⁴.

Тадқиқот жараёнида совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг хотин-қизлар орасида олиб борган сиёсати қарама-қарши характерга эга бўлиб, ижобий ва салбий аҳамият касб этганлиги аниқланди (1-Иловага қаранг). Ижобий томони шундаки, ҳақиқатдан ҳам аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги амалда қонун орқали мустаҳкамлаб қўйилди. Бу жараён ўз навбатида хотин-қизлар ҳуқуқини таъминлаш,

¹ Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии... – С.63; Ризель Ф. Достижения и недочёты в работе среди женщин // Партийное строительство. Ташкент, 1935. – №4. – Б.19-24.

² Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари... – Б.69.

³ Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии... – С.62.; Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари... – Б.69.

⁴ Усмонов Қ. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи.-Тошкент, 2006.-Б.192.

уларни яратувчанлик, жамоатчилик ишларига жалб этишда муайян ютуқларга эришишга сабаб бўлди. Масаланинг салбий томони эса, советлар томонидан олиб борилган ўзбек хотин-қизларининг сиёсий ва ҳуқуқий онгини шакллантирмасликка қаратилган сиёсат туфайли маҳаллий миллат вакилларида миллий ўзликни англаш ва мустақиллик учун курашишга зарур бўлган туғма эҳтиёжларнинг уйғонишига йўл қўйилмади.

Аёлларнинг машаққатли ҳаёти, у ёки бу кўринишдаги фожеалари сабаби ижтимоий-сиёсий тузумдан, жамиятнинг ўзидан изланмай, бош айбдор деб, дин ва шариат ҳисоблангани ҳолда эътиқод эркинлигига нисбатан жанговар атеизм сиёсати олиб борилди.

Шунинг учун ҳам хотин-қизлар масаласи муаммоларини ҳал этишга бағишланган хорижий мамлакатлар томонидан қабул қилинган кўплаб халқаро ҳужжатлар собиқ совет ҳукуматининг эътиборини тортмади¹. Мисол учун, 1935 йил 21 июнда Женевада қабул қилинган «Ишнинг давом этиш муддатини ҳафтасига 40 соатга қисқартириш тўғрисида»ги 47-Конвенция, 1936 йил 24 июнда қабул қилинган «Ҳақ тўланадиган йиллик таътиллар тўғрисида»ги Конвенция, 1919 йилда Женевада қабул қилинган ва 1952 йил 28 июнда қайта кўриб чиқилган «Оналикни муҳофаза этиш тўғрисида»ги 103-Конвенция, 1979 йил 18 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан Нью-Йоркда қабул қилинган ва 1981 йилда кучга кирган «Хотин-қизлар ҳуқуқларини камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида»ги Конвенция шулар жумласидандир. Натижада, совет даврида аёлларнинг ҳуқуқлари жаҳон ҳамжамияти хотин-қизларидан ижтимоий муҳофазалаш борасида анча орқада қолган эди².

Аёллар муаммосига тааллуқли камчиликларни жаҳон микёсида умумижтимоий ҳодиса эканлигининг эътироф этилиши ҳамда бу камчиликларни изчиллик билан бартараф этиб боришга ҳаракат қилиниши, аёлларнинг ижтимоий ҳаётга аралашуви, уларнинг жамиятдаги мавқеини оширди. Аёлларга турли фаолият майдонини яратиб берди. Улар моддий қарамликдан қисман қутулиб, ўз истеъдод ва қобилиятларини тўла намоён этиш имкониятига эга бўлдилар. Бу ҳодиса, деярли барча мамлакатларнинг аёллар бўйича олиб борган сиёсатини, уларга муносабатини ўзгартиришга олиб келди. Миллат ва жамиятнинг келажаги аёл фаолиятининг иштироки билан тўлиқ эканлигини эътироф этишга, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасида илм-фан, техника, ишлаб чиқаришда, бошқарувда уларнинг фаол иштирок этувига эришган тақдирдагина жамият ўз ривожига мукамал йўналишига эга бўлиши мумкин эканлигини жаҳон аҳли тушуниб етди. Аёл ночор ва кўрқок ерда ҳаёт ҳам ночор ва кўрқинчга тўла эканлиги ҳар томонлама, ҳар ерда исботланди. Ночор аёл қудратли ўғил ва ўктам қизларни туғиб, тарбиялай олмаслиги аниқланди. Бу жамиятнинг феминизациялашувига йўл очди ҳамда аёлларнинг турли ижтимоий соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритишига имконият яратди. Шунга қарамадан, ҳали биронта мамлакатда ҳам аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқларга эришганлари йўқ³.

Уруш йилларидаги совет ҳукумати ва коммунистик партиянинг ижтимоий ҳамкорликни кўзлаб динга нисбатан вақтинчалик курашни тўхтатиши лозимлигидан келиб чиқиб, «Курашчан худосизлар Иттифоқи»нинг Марказий Кенгаши тугатилди. Аммо, урушдан кейинги йиллардан бошлаб атеизм бўйича тарғибот ишлари яна давом эттирилди⁴.

¹ Муҳаммадова Ш. Истиклол аёллари //Ўзбекистон овози. – Ташкент, 1997, 18 сентябрь.

² Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – Б.403; Ганиева Г.Ж.Ўзбекистонда Хотин-қизлар масаласи:янгича ёндошув, муаммолар ва ечимлар (мустақиллик даври 1991-2005 йй.): Тарих фан. номз. ... дис.– Тошкент: 2006. – Б.29.

³ Гендер тадқиқоти асослари... – Б.405.

⁴ Ўша ерда. – Б.63.

Ўрганилаётган даврда хотин-қизларнинг фаолияти тоталитар тузум томонидан махсус “қолип”га солинган¹, уларга нисбатан ўта мафкуралаштирилган сиёсат олиб борилган бўлсада, ўзбек хотин-қизлари ўзларининг инсонпарварлигини, миллий қадриятларини сақлаб, доимо уларга содиқ қола олди.

Маълумки, 40-йилларнинг биринчи ярми эрксевар халқларнинг жаҳон ҳукмронлигини эгаллаш мақсадида босқинчилик қилган фашизмга қарши кураши билан изоҳланади. Бу оғир дамларда нафақат эркаларнинг, балки биринчи галда хотин-қизларнинг ҳам метин иродалари катта синовдан ўтди. Ўзбек хотин-қизлари Ватан сўзини қанчалик теран ҳис этишларини ўша оғир йилларда янада ёрқинроқ намоён этдилар. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ибораси билан айтганда: “Уруш йиллари Ўзбекистон тарихининг узвий бир қисми. Биз тарихимиздан бирор саҳифани ҳам олиб ташламаймиз. Бу тарих-бизники, уни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ”².

Иккинчи жаҳон уруши фронтларида 1,5 миллион нафар ватандошимиз жангга кирган бўлса, республикада ўша пайтда қарийб тўрт миллион аҳоли истиқомат қилар эди. Тўрт юз мингдан зиёд аҳоли урушда ҳалок бўлган бўлса, тахминан 130 минг нафар киши бедарак кетган. Булар ўзбек халқи учун катта йўқотиш эди. Маълумки, Ўзбекистондан 4555 нафар хотин-қизлар уруш йилларида фронтда эркалар билан бир сафда туриб, ўз матонат ва жасоратининг мисли қўрилмаган намуналарини намоёниш этдилар³.

1941 йил 26 июнда тошкентлик 1551, 28 июнда фарғоналик 423, хоразмлик 147, андижонлик 798, наманганлик 267 нафар хотин-қизлар қизил армия сафига қабул қилишларини, фронтда жанг қилиш истагини билдириб ариза берган⁴. 1942 йил баҳорда Тошкент Давлат тиббиёт институтини тугатиб, фронтга отланган 20 нафар ёш врачлар орасида Нури Шокирова, Пўлатой Қодирова, Собира Мажидова сингари ўзбек қизлари ҳам бор эди. Урушнинг дастлабки йилларида 1-ўзбек делегацияси тушган ва совға-саломлар ортилган поездни бошқариб борган машинист Башорат Мирбобоева, Зебо Ғаниева, Муқаддам Ашрапова, Азиза Қаландарова, Роза Иброҳимова ва Мавжуда Саматовалар ҳақиқий қаҳрамонлар қаторидан ўрин олишган⁵. Бироқ, совет мустамлакачилиги даврида ўзбек аёлларининг табиатида мавжуд бўлган ватанпарварлик, миллатпарварлик туйғулари сунъий равишда Иттифоқ деб аталган ҳудуд билан ўлчанган. Бу эса, уларда миллий ўзликни англаш ва миллий мустақиллик учун курашга қаратилган зарур эҳтиёжларнинг шаклланишига имкон бермаган.

1941 йил 9 сентябрда Тошкент шаҳри партия ташкилотининг уруш даври шароитидаги иши тўғрисидаги қарорида, Ўз КП(б) МҚ нинг 1941 йил декабрь ойидаги Пленумида, 1942 йил 21 апрелдаги Андижон вилояти партия фаоллари йиғилишида ҳарбий вазиятда партиявий-сиёсий ишларни ташкил этиш масаласи муҳокама қилиниб, кўплаб хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб қилина бошлади⁶. Хотин-қизлар партия ва бошқа совет ташкилотларининг масъулиятли лавозимларини эгаллай бошладилар.

Жумладан, Наманган вилояти Олмос қишлоғидан Мастурахон Исматова Чуст район ижроия кўмитасининг раиси⁷, Қорақалпоғистон Автоном Совет Республикаси Шоббоз

¹ Ўша ерда. – Б.11.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида сўзланган нутқ. 1995 йил 5 май. // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Тошкент, Ўзбекистон. 1996. – Б.81.

³ Исмоилов Н. Фашизмга қарши уруш даврида кашқадарёликлар. Фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси 1941-1945йй. Илмий назарий конференция материаллари. – Тошкент: Фан. 1996. – Б.347.

⁴ Юлдашева М. Женщины Узбекистана фронту. – Ташкент: Узбекистан. 1982. – Б.12.

⁵ Ўша ерда.

⁶ Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.15.

⁷ Бикжанова М. Семья в колхозах Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН УЗССР, 1955. – С.60.

туманида эса 52 нафар аёл колхоз раиси ўринбосарлари лавозимида ишлаган¹. Уруш йилларида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги раҳбарлик лавозимларига хотин-қизларнинг жалб қилиниши оқибатида уларнинг раҳбар ва инсон сифатидаги обрўси қарор топди². Урушдан олдинги йилларда эса, раҳбарлик лавозимида банд хотин-қизлар салмоғи республика бўйича атиги 280 нафар аёлни, яъни жами раҳбар ходимлар таркибининг 1,2 фоизини ташкил этар эди³.

Хулоса қилиб айтганда, ўрганилаётган даврда аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги фаоллашуви турли тўсиқларга ва муаммоларга дуч келиши қуйидаги ҳолатларда, яъни :

- ишлаб чиқаришда иштирок этган аёлларнинг тажрибаси, касбий малакаси йўқлиги учун улар кўпроқ кам ҳақ тўланадиган, қўл меҳнати билан шуғулланишга мажбур эканлигида;
- аёлларнинг оила хўжалигида бажарадиган меҳнати ҳам қисқартирилмаганлигида;
- оила доирасида ўсаётган қиз ва йигит олами, уларнинг бажарадиган вазифасининг турлилиги сақлаб қолганлигида, яъни бунда қиз бола аёл зотига мансублиги учун кўпроқ итоаткор, оила хўжалигидаги барча ишни бажаришга мажбур деб тарбияланганлигида;
- эркаклар тасаввурида аёлларнинг асрлар оша камситилиши анъанасининг яшовчанлиги мавжуд эканлигида;
- аёлларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш асосий мақсад деб белгиланган ҳолда, ижтимоий масалага эътибор қаратилмаганлигида;
- оналик ва болаликни муҳофаза этиш борасида ҳам кўпгина қарор ва қонунлар қабул қилинган бўлса-да, лекин уларнинг амалиётга татбиқ этилиши ўртасида номувофиқлик мавжудлигида;
- ижтимоий соҳадаги муаммолар бевосита ҳаёт талаблари билан эмас, балки маъмурий-буйруқбозлик усулида ҳал этилганлигида намоён бўлди.

1.2. “Хужум” ҳаракатининг ташкил этилиш сабаблари ва унинг оқибатлари

Хотин-қизларга муносабат масаласи башарият тарихида доимо ўзига хос мураккаб ижтимоий муаммолардан бири бўлиб келган бўлса-да, собиқ Иттифоқ тузуми даврида ўзбек хотин-қизлари аҳволига муҳим ижтимоий масала сифатида қаралмади. Совет ҳукумати ва коммунистик партия ушбу ижтимоий-сиёсий масалани ўзининг сиёсий ва иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, кескин ҳал қилиш йўлидан борди.

Ислом динига қарши кураш баҳонасида халқимизнинг қадимий урф-одатлари, маданияти, қадриятларига ҳужум бошланди. Хотин-қизларни “озодликка чиқариш” баҳонасида 1927 йилда республикада “Хужум” ҳаракати бошланди. Бу кампанияни ўтказиш учун 1926 йил декабрь ойида Ўрта Осиё республикалари ва хусусан Ўзбекистонда махсус комиссиялар тузилди⁴.

1927 йилга келиб, ўз сафида маҳаллий миллатлардан 25 минг аъзога эга бўлган Ўзбекистон компартиясига “Хужум” нинг ташкилотчиси бўлиш ва намуна кўрсатиш вазифаси юкланди⁵. “Хужум” шу қадар тус олдирилдики, ҳатто хотин қизлар юзини очиш очиш бўйича Ўзбекистон ва Туркменистон республикалари ўртасида “социалистик мусобақа” ҳам ташкил қилинди. У тарихга “миллионлар шартномаси” номи билан кирган⁶.

¹ Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари... – Б.113.

² Қаранг:Д.А.Алимова.Женский вопрос в Средней Азии... - С.90.

³ Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.15.

⁴ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане.-Ташкент, 1975.-С.38.

⁵ “Худжум”-значит наступления.-Ташкент, 1989.-С.10.

⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи.Иккинчи китоб...-Б.377.

20-йилларда республика, вилоят, туман ва куйи совет ташкилотлари қошида ташкил этилган хотин-қизлар бўлимлари бу жабҳада, умуман олганда, тўғри ишларни амалга оширди. Фаоллар масалага дастлабки йилларда жуда эҳтиёткорлик билан ёндашдилар, ҳар бир хонадонга кириб, тушунтириш ишлари олиб бордилар, махсус хотин-қизлар клублари, артеллар, дўконлар ташкил этидилар¹.

1925 йилда “Курашчан худосизлар Иттифоқи” ташкил топди. Мазкур даврда атеизм бўйича тарғибот-ташвиқот ишлари янада кучайтирилиб, маърузачилар моддий рағбатлантирилди. Советлар ўз тарафдорлари сонини ва марказнинг итоаткор хизматкорларини кўпайтириш сингари сиёсий мақсадлардан келиб чиқиб, турли ғаразли мақсадлар яширинган режалар асосида ниқобланган сиёсатининг «айёрона» тадбирлари орқали фаолият олиб борди ва шу мақсадда турли қарор ҳамда кўрсатмалар қабул қилди².

Хужум ҳаракати ва унинг салбий оқибатлари ҳақида ёзувчи Чингиз Айтматов шундай деган эди: “Афсуски, давлат томонидан ўтказилган “Хужум” кампанияси ўша даврнинг оғир хатоларидан бири эди, дейиш камлик қилади. Бу инсониятга қарши қаратилган жиноят эди. Устига-устак, илохий олам қурилмасига қарши йўналтирилган жиноят эди. Худонинг барқарорлигини инкор этган муртадлар худонинг вазифасини ўз зиммаларига оладилар ва “янги одам яратамиз” деб, даҳшатли ўйин бошладилар”³. Советлар барча қолоқликларнинг сабабини дин билан боғлашга ҳаракат қилишди. Ислом дини хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётда ва ишлаб чиқаришда қатнашишини ман этмасда, ислом динини тан олмаслик сиёсати олиб борилди. Бу эса, ўз навбатида маҳаллий аҳоли орасида совет ҳокимиятига қарши душманлик кайфиятини кучайтирди. Шунинг учун ҳам “...аёллар ўртасида динга қарши ташвиқотни кескин йўлга қўйиш, уларни ижтимоий меҳнатдан четлаштириб юбориши” мумкинлиги туфайли советлар томонидан “кўпхотинлик ва қалин олиниши диннинг айби” қилиб кўрсатилди⁴.

Собиқ Иттифоқ даврида «аёлларга эркаклар билан тенг ҳуқуқ берилиши» муносабати билан аёлларнинг жамоат ишларидаги иштироки ортиб борди. Улар жамиятда, жамоатчилик ишларида эркаклар билан тенг иштирок этиши билан бир вақтда уларнинг оиладаги анъанавий, этник ҳолатлари: аёллик, оналик мавқеи, оилавий роллар тақсимоотида улар зиммасига тушадиган ишлар миқдорининг кўплиги сақланиб қолаверди.

1927 йил 8 март куни Ўзбекистонда бўлган юзлаб митингларда қатнашган хотин-қизлар ўз паранжиларини ташладилар⁵. Лекин бу ижтимоий-сиёсий тадбирни ўтказишда ўша даврда мавжуд бўлган ижтимоий аҳвол, миллий-маънавий дунёқараш, оиладаги ниҳоятда нозик бўлган эркак билан аёл ўртасидаги муносабат, кишилар онгига сингиб қолган ислом қадриятлари, оила ва аёллар масаласидаги мавжуд анъаналар, урф-одатлар эътиборга олинмади.

1927 йил баҳорига келиб 100 минг аёл паранжини ташлади, 5 минг аёл саводсизликни тугатиш курсларида таҳсил олди, 5202 нафар аёл вилоят, шаҳар, туман судларига халқ маслаҳатчилари қилиб сайландилар. Бироқ бу ютуқлар фақат “Хужум”нинг таъсир кучи билан боғлиқ эмас эди.

Совет ҳукуматининг хотин-қизларни озодликка чиқариш борасида шошма-шошарлик ва зўравонлик асосида амалга оширган сиёсати аёлларнинг бегуноҳ қурбон

¹ Ўша ерда

² Компартия Узбекистана в борьбе за решение женского вопроса в период строительства социализма. (1917-1937 гг.). Сб. док. и матер. – Ташкент: Узбекистан, 1977. – 455 с; Коммунистическая партия Узбекистана и работа среди женщин республики (1938-1958 гг.). Сб. док. и матер. – Ташкент: Узбекистан, 1982; Деятельность Компартии Узбекистана по усилению социальной активности женщин. Сб. док. и матер. (1959-1975 гг.). – Ташкент: Узбекистан, 1986. – 310 с.

³ Айтматов Чингиз. Қояда қолган кўз ёшлар // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 1997. – №2. – Б.111.

⁴ Қаранг: Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: Кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср. – Тошкент, Ижод дунёси. 2004. – Б.61.

⁵ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. – Б.376.

бўлишига сабаб бўлди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1927 йил 27 июнда Қўқон вилояти Бувайда туманининг Полосон қишлоғида деҳқон Абдуқодир Ҳожиматов ўз аёлини паранжи ташлаб фаоллик кўрсатгани учун осиб ўлдирган¹. Бундай воқеалар жуда кўплаб кузатилади.

“Хужум”ни амалга ошириш жараёнида, хотин-қизлар бўлими ходимларининг ҳар бир яхши ташаббуслари мафкуравий ниқобга олинди, оқибатда бу ҳаракатга зиён келтирилди. Масалан, оилавий маърифий тўғарак ташкил қилиниб, унда маълум бир маҳалладаги эр-хотинлар биргаликда тўпланиб, аёлларни ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётга жалб қилиш каби масалалар ҳақида суҳбатлар қилинган.

1927 йилда ана шундай тўғараклардан Ўзбекистонда 200 таси фаолият кўрсатган эди². Аслини олганда, мазкур усул эркакларга руҳий таъсир кўрсатувчи муҳим тадбирлардан бири бўлган.

Хотин-қизлар озодлиги кураш аслида синфий кураш эмас, дунёқарашлар кураши эди. Мазкур кураш асрлар оша ислом онгига муҳрланган ўзбек халқининг ўз тасаввурларидан мажбуран воз кечишга қаратилганди. Бу кураш партия қўмиталарининг нотўғри иш услублари асосида сунъий равишда синфий курашга айлантирилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, дастлабки йилларда хотин-қизлар кучидан кенг фойдаланиш масаласига эҳтиёткорона ёндашилди. Улар бирданига фабрика ва заводларнинг оғир ишларига тортилмади. Аёллар оғир юк кўтарадиган ва соғлигига зарарли, мураккаб соҳаларда ишламаслиги алоҳида таъкидланди. Бироқ 20-йиллар охирига келиб бу ёндашув кескин ўзгарди. Аёллар ва эркаклар меҳнатини том маънода тенглаштириш ғояси устиворлик қилди.

Совет ҳукуматининг қатағон сиёсатини олиб борган йилларида “Хужум”ни қувонч билан қабул қилиб, унга ўз кучини, шижоатини, ҳаётини бағишлаган аёлларнинг кўпчилиги қурбон бўлди. Адолатсизлик асосида қурилган мустабид тузумнинг жазо қонунлари жамият ҳаётидаги энг табаррук инсон, гўзаллик тимсоли бўлган аёлларга ҳам раҳм қилмади. 1937-1938 йилларда “Хужум”нинг фаолларидан Тожиҳон Шодиева, Собира Холдорова, Хосият Тиллахонова, Марьям Султонмуродова, Хайринисо Мажидхонова ва бошқа минглаб оддий ишчи-деҳқон аёллар, маданият ва фан арбоблари қатағон қилиндилар³.

Марказ пахта мустақиллигига эришиш мақсадида маҳаллий хотин-қизларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги иштирокидан қониқмай, уни янада кучайтириш мақсадида ташкил этган «социалистик мусобақа»лар, туманлараро, вилоятлараро слётлар ва ҳатто, республикалараро ўтказилиб келинган. Мажбурий ишлашга даъват этишнинг бундай маданий кўринишлари мустақилликкача бўлган давр мобайнида мунтазам амалга ошириб келинган. Марказ ўзининг пахта мустақиллигига эришиш йўлида меҳнат фронтида фаолият юритаётган “илғор”ларни сиёсий жиҳатдан рағбатлантириб борган.

Ҳатто, ёппасига жамоалаштириш даврида ҳам Украина ва Сибирга сургун қилинган Табон Ёқубова, Одалан Жамолова, Иноҳон Матхалилова, П.Мирзараҳимова ва И.Болтаевалар сургун қилинган жойларида ташкил этилган пахтачилик совхозларида йиғим-терим мавсумида “илғорлик” кўрсатиб, меъёридан кўп пахта теришга мажбур қилингани ҳолда пахта терими бўйича стахановчилик ҳаракатининг “фаоллари” бўлишган эди. Жумладан, Украинанинг ҳозирги Херсон вилояти Голопристан туманидаги Мартин номли колхозда 1938 йили 18 гектарга сара пахта нави экилиб, йиғим-терим мавсумида стахановчилар деб тан олинган – Табон Ёқубова 9189 кг, Одалан Жамолова 7721 кг,

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб... –Б.378.

² Каррыева Р. От бесправия к равенству.-Ташкент, 1989.-С.121.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб...-Б.385.

Инохон Матхалиловалар 7986 кг пахта терган¹. «Южная Правда» газетасининг 1938 йил 27 октябрдаги сониди «Совхоз пахтакорларининг муваффақияти» сарлавҳаси билан мақола эълон қилиниб, унда Каховский 2-пахтачилик совхозиди ўтказилган стахановчилик декадасиди қатнашганлар- П.Мирзарахимова ва И.Болтаевалар 2220кг (мавсум бўйича), кунига 220 кг пахта терганлиги ҳақида «фахрланиб» ёзилган². Хотин-қизлар ўртасиди ернинг ҳар бир гектаридан 20-30 центнердан юқори ҳосил олиш учун «Йигирмачилар», «Ўттизчилар», «Бешмингчилар», «Биринчи рақамли Сталин йўлланмаси учун», «Сталинча юриш», «Яхши кетмончи» номлари учун ҳаракатлар ташкил қилиниб, турли шиорлар ва рағбатлантириш усулларида фойдаланилган³. Бу машъум сиёсат ва амалиётнинг кишлоқ хўжалигига келтирган зарарини ҳозирда ҳам тузатишга тўғри келмоқда.

Коммунистик партиянинг ғоявий тарғиботчилари томонидан аёллардан механизатор кадрлар тайёрлаш жараёни колхозларда хотин-қизларни эркалар билан тенг ҳуқуқли эканлигини таъминлашга қаратилган тадбирлардан бири сифатида ташвиқот қилинди. Бироқ, шундай бўлсада, кейинги йилларда хотин-қизлар ўртасиди кишлоқ хўжалиги механизатори мутахассислигини эгаллашга бўлган интилиш камайгани манбалардан маълум⁴. Бунинг сабаби бир томондан, аҳолининг кўп қисми жумладан, эркалар томонидан мазкур ҳаракатнинг қўллаб-қувватланмаганлигида бўлса, иккинчи томондан, эрка-раҳбарлар томонидан хотин-қиз механизаторларга нисбатан эҳтиётсизлик муносабати, учинчи томондан эса, аёлларнинг жисмоний имкониятлари чекланганлигида кўриш мумкин. Албатта, ҳақиқатан ҳам пахтачиликни механизациялаш, кишлоқ хўжалигига янги техниканинг жорий қилиниши қўл меҳнатининг камайишига олиб келган, хотин-қизлар меҳнатини бирмунча енгиллаштирган. Бироқ, мазкур тадбирлар моҳият эътибори билан марказнинг пахта яккаҳокимлиги сиёсатига хизмат қилган.

Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг мақсад-манфаатлари маҳаллий миллат хотин-қизларининг ижтимоий аҳволи ҳамда турмуш тарзини тубдан ўзгартиришни талаб этар эди. Яъни, уларни фақат оилани ўйлайдиган шахслар эмас, балки жамият ҳаётининг барча соҳаларида эркалар билан тенг асосда фаол иштирок этишни истайдиган шахслар қилиб тарбиялаш вазифасини ўз олдига қўйган эди⁵.

“Хужум” ҳаракатининг асл мақсади фақат паранжи ташлашдан иборат эмасди. Унинг асосий мақсади хотин-қизларни ижтимоий-ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш эди. Шу мақсадда ўша йиллар Ўзбекистонда ва унга қўшни республикаларда бир қатор хотин-қизлар артеллари ташкил қилинди.

Совет ҳокимияти коммунистик партиянинг маънавий раҳнамолигида аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ва касб-кор мартабасини, уларнинг раҳбарлик лавозимларида ишлашини қўллаб-қувватлади ҳамда мунтазам рағбатлантириб борди. Давлатнинг ҳомийлик сиёсати натижасиди аёлларнинг ҳокимият органларида вакиллик қилишлари кўпайиб борди. Совет тизими аёллар номенклатурасини вужудга келтирди, бироқ у аёлларга нисбатан бўйсунувчи мавжудот сифатидаги анъанавий муносабатни бартараф эта олмади. Совет даврида ўзбек аёли учун тенг ҳуқуқчилик ва ижтимоий меҳнат фаолияти оиладаги анъанавий итоатгўйлик билан уйғунлаштирилди. Аёлнинг дин таъсиридан холи ва мустақилликка бўлган ички интилиши давлат томонидан қўллаб-қувватлангани ҳолда, миллий ва маданий ўзига хосликни сақлаб қолиш манфаатлари йўлидаги ҳар қандай ҳаракат эса бостириб келинди.

¹ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.141.

² Ўша ерда. – Б.147.

³ Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари... – Б. 109.

⁴ Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. – Ташкент: Фан, 1991. – С.96.

⁵ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб... – Б.375.

Лекин 30-йилларнинг бошларидан бошлаб аёллар масаласи мамлакатдаги социалистик қурилишнинг умумий жараёнида ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқота борганлиги сезила бошлади. Натижада, 1930 йилда хотин-қизлар бўлимлари бекор қилинди, сўнгра хотин-қизлар учун махсус журналлар чоп этиш ҳам тўхтатилди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Хужум” кампанияси жараёнида жиддий камчиликларга йўл қўйилди. Энг аввало бу тадбир шошма-шошарлик билан, ўзбек халқига хос миллий хусусиятлар, урф-одатлар ўрганилмасдан амалга оширилди. Ушбу ҳаракат совет ҳокимиятининг иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, хотин-қизларни “озодликка чиқариш” жараёнини сунъий йўллар билан жадаллаштириш учун йўлга қўйилди. Унинг ижобий томони ўзбек аёлининг озодликка чиқишида, тенг ҳуқуқликка эришишида, ижтимоий ҳаётда эркалар билан баробар мавқега эга бўлишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1.3. Ўзбекистонда саноат ва пахтачиликни ривожлантиришда хотин-қизларнинг иштироки: ютуқлар ва муаммолар

Маълумки, собиқ Иттифок марказий ҳукумати Ўзбекистонни иқтисодий жиҳатдан мустамлака, «марказ» учун арзон хом ашё етказиб берувчи база сифатида шакллантирди.

Собиқ Иттифок даврида «хотин-қизлар масаласининг ҳал бўлганлиги» ҳақидаги ғайриилмий хулоса совет ҳукумати ва коммунистик партиянинг хотин-қизларни «иқтисодий озодликка чиқариш» шиори остида ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш, улар меҳнатидан арзон ишчи кучи сифатида фойдаланиш орқали жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучига айлантиришига “имкон яратди”.

Маҳаллий хотин-қизларни ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш, аввало мустабид тузумнинг иқтисодий базасини мустаҳкамлаш учун зарур эди. Энг аввало, социализмнинг бош мақсади ўз иқтисодини ривожлантириш экан, шу мақсадда хотин-қизлардан ишчи кучи сифатида фойдаланиб, уларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этди. «Социализм мамлакатларидан бўлак жаҳондаги ҳеч бир мамлакатда ишловчи хотин-қизлар фоизи бунчалик юқори бўлмаган¹».

Аёл организмнинг табиатан нозиклиги, оғир жисмоний меҳнатларни бажаришга қодир эмаслиги, агар бу мувозанат бузилса, оғир ижтимоий оқибатлар келиб чиқиши ҳеч кимни қизиқтирмади. Чунки, мустабид тузум хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришдаги оммавий иштирокисиз уларнинг тўлиқ озодлигини таъминлаб бўлмаслигини таъкидлаган ҳолда, уларнинг оиладан ҳам кўра кўпроқ ишлаб чиқаришда қатнашишидан манфаатдор эди. Шунинг учун ҳам “Иқтисодий мустақиллик – жамиятда хотин-қизлар тенгҳуқуқчилигини таъминлашда асосий, бош ютуқ”, “иқтисодий мустақилликни таъминлашдаги бош вазифа эса, хотин-қизларни ижтимоий меҳнатга жалб қилишдан иборат”, деб ҳисобланди².

1924 йил 18 апрелгача қишлоқ хўжалик банки Турксельсоюз ва бошқа қишлоқ хўжалик кооперативлари ҳамда давлат ташкилотлари орқали бевосита қишлоқ хўжалик

¹ Ахтямова Ю.С. Хотин-қизлар масаласи: икки дунё, икки хил ёндошув. – Тошкент: Билим, 1987. – Б. 6.

² Пробуждённые Великим Октябрём. Сборник очерков и воспоминаний. – Ташкент: 1961. С.248-249; Худжум-значит наступление. – Ташкент: Узбекистан, 1987. –С. 22.

ссудалари учун 2183076 сўм сарфлади, шу жумладан, қишлоқ хўжалик кредит ширкатларига 888028 сўм миқдорида ссуда берди. Қишлоқ хўжалик ширкатлари ҳам, ўз навбатида, 52286 аъзога ссуда берди.

Ўзбекистонда 1925 йилда пахта экиш ишларини ташкил қилишда қишлоқ хўжалик кооперациясининг роли катта бўлган.

Қишлоқ хўжалик кооперациясига аъзо бўлишнинг афзаллигини деҳқонлар амалда сезган ва билган. Шунинг учун Ўзбекистонда кооператив аъзоларининг сони 1924 йил 1 октябрдан 1926 йил 1 октябрга 141959 нафардан 396067 нафарга кўпайган. 1926 йил 1 октябрга 654 та ширкатдан 540 таси ёки 82,4 % и пахта экишни ва етиштиришни ташкил қилиш билан шуғулланган. Пахта экиш билан банд бўлган кооператив аъзолари 346983 нафарни ёки 87,7% ни ташкил қилган. Айрим пахтакор районларда пахта ширкатлари барча ширкатларнинг 97% игача, пахта ширкатлари аъзолари эса барча кооператив аъзоларининг 90% игача етган.

Қишлоқ хўжалик кооперацияси пахтакор ва бошқа хўжаликларни пул, уруғлик, деҳқончилик қуроллари, ғалла, газмол ва бошқа саноат, озиқ-овқат маҳсулотлари билан товар айирбошлаш асосида таъминлаб турди. Универсал қишлоқ хўжалик кооперацияси деҳқончиликнинг барча тармоқларига хизмат қилиш билан бирга, пахтачиликка алоҳида эътибор берар эди. Ихтисослашган пахтачилик кооперациясининг ташкил қилиниши пахтакор хўжаликларни аванс билан таъминлаш ишини янада яхшилади. Давлат органлари, пахтачилик ташкилотлари – Главхлопком ва унинг маҳаллий кўмиталари яқка деҳқон хўжаликларида пахтачиликни ўстиришни, асосан, кооперация орқали амалга оширар эди. Қишлоқ хўжалик ва пахтачилик кооперациялари Россия тўқимачилик фабрикаларини пахта хом ашёси билан таъминлашда муҳим роль ўйнадилар.

Шундай қилиб, биринчи беш йилликнинг охирига келиб, 1932 йилда Иттифокнинг пахта мустақиллиги таъминланди. 1928 йилда СССРнинг пахтага бўлган эҳтиёжи ички ресурслар ҳисобига 59 фоизга қондирилган бўлса, бу кўрсаткич 1932 йилга келиб 94,2 фоизга етган. Чет элдан келтирилган пахта шу даврда 41 фоиздан 5,2 фоизга камайган.¹

Пахтачиликни ривожлантириш, пахта майдонларини кенгайтиришда Европа типигаги деҳқончилик қуролларининг аҳамияти катта эди. Шунинг учун ҳисобга олиб, пахта мустақиллиги учун қураш шароитида пахта майдонини жадал ўстиришда Европа типигаги деҳқончилик қуролларини кенг жорий қилиш муҳим вазифалардан бири эди.

Россиядан келтирилган қишлоқ хўжалик машиналари Ўзбекистонда пахтачиликнинг кескин ўсишини таъминламай олмас эди. Шунинг учун “Бош пахта кўмитаси тўғрисида”ги қарорда Ўрта Осиёда махсус пахта асбоб-ускуналари (сеялкалар, культиваторлар, окучник-чопик асбоблари) ишлаб чиқариш учун завод қуришга шошилиш кирдириш ва бир йил ичида тугатиш топширилган эди. Завод Бош пахта кўмитасининг Тошкентдаги механик устахоналари асосида қурилди. Завод қурилишига факат ишчи, инженерларгина эмас, балки республика колхозчилари ҳам жалб қилинди. Заводнинг биринчи навбати 1930 йил 1 майда ишга туширилди. Завод К.Е.Ворошилов номи “Сельмаш” деб номланди. “Сельмаш” заводи 1932 йилдан бошлаб сеялкалар, культиваторлар, культиватор-чизеллар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқара бошлади.²

ВКП(б) МК қарорида биринчи беш йилликда пахтакор районларга 15 минг трактор, шундан 1929/30 хўжалик йилида 2200 та трактор етказиб бериш топширилган эди. Бош пахта кўмитаси бу топшириқни бажариш учун аниқ режа тузди. Пахтакор районларга 1929/30 йилда 2307 та, шундан баҳорги экин компаниясига 2043 та, кузги экин компаниясига 254 та трактор келтириш режалаштирилди. Баҳорги экин компаниясига

¹ Вахобов М.Г. Формирование хлопково-промышленного комплекса в Узбекистане. – Т.: Узбекистан, 1981. – С.79.

² История развития механизации хлопководства в Узбекистане. – Т.: Фан, 1985. – С.55.

белгиланган 2043 трактордан 1664 тасини Ўрта Осиёга, 210 тасини Кавказ ортига, 169 тасини янги пахта районларига юбориш режалаштирилган эди. 1930 йил 10 мартга Ўрта Осиёга 1425 та трактор етказиб берилган ва 239 таси йўлда эди.¹

Бош пахта қўмитаси пахта ҳосилдорлигини ошириш учун пахтакор хўжаликларга агрономия ёрдамини кенгайтирган, аҳолининг агрономия саводхонлигини ўстиришга ҳар тарафлама кўмаклашган. 1928 йилда Ўрта Осиёда аҳолига агрономия ёрдами 68 та агропункт орқали амалга оширилган эди. 1929 йилда пахтакорларга агрономия ёрдамини кучайтириш учун Бош пахта қўмитаси 112 та агропункт очишга 1.017618 рубль, комплекс агрономия тадбирларини ўтказишга 94548 рубль ажратган.

ВКП(б) МКнинг Қарори асосида Меҳнат ва Мудофаа Совети 1929 йил 13 сентябрда 1930 йилда Ўрта Осиёдаги агропунктлар сонини 280 тага етказишга қарор қилган эди. Бош пахта қўмитаси ва пахта кооперацияси ташкилотлари томонидан баҳорги экин кампаниясига Ўрта Осиё республикаларида 305 та агропункт тузилди.² Агротехника фани ва пахтачилик соҳасидаги тажриба ишлари ютуқларини пахтачиликка жорий қилишда, пахтакор деҳқонларнинг агрономия бўйича саводхонлигини оширишда агропунктлар муҳим аҳамият касб этган. Улар пахта ҳосилдорлигини оширишга, умуман, пахта етиштиришни ўстиришга маълум даражада ҳисса қўшган.

Бош пахта қўмитаси пахтакорларни саноат моллари билан таъминлаш масаласига доимо алоҳида эътибор берган. Пахта миқдори ортиб боргани сари пахтакор районларга саноат молларини ўз вақтида ва етарли миқдорда етказиб беришга ҳаракат қилган. Қишлоқ аҳолисини саноат моллари билан матлубот кооперацияси таъминлар эди. Бош пахта қўмитаси ташаббуси билан Ўзбексавдо давлат ташкилоти акционерлик жамиятига айлантирилди. Ўзбексавдо акционерлик жамияти 7 млн. рубл капитал билан ташкил қилинган бўлса, ундаги Бош пахта қўмитасининг ҳиссаси 1530 минг рублни ташкил қилган эди. Ўзбексавдо давлат ташкилоти бўлган даврда пахтакорларга эътибор бермаган бўлса, акционерлик жамиятига айлангандан кейин, Бош пахта қўмитаси таъсирида деҳқонларни пахтачиликни ривожлантиришдан манфаатдор қилиш мақсадида уларга эътиборни кучайтирди.

1938 йил 20 майда қабул қилинган ЎзКП (б) МҚ “О работе среди женщин” (Хотин-қизлар ўртасида олиб бориладиган ишлар) тўғрисидаги қарорида³ хотин-қизларнинг малакасини ошириш йўли билан уларни саноат ишлаб чиқаришига жалб қилиш, моддий-маиший шароитларини яхшилаш, раҳбарлик лавозимларига жалб қилиш масалаларига эътибор қаратилди. Республика хотин-қизлари партия ва ҳукумат томонидан қабул қилинган шу каби қарорларни бажаришга мунтазам равишда сафарбар қилиб борилди.

Мазкур жараёнларга ўзбек хотин-қизлари ҳам кенг жалб қилинди. Республикада колхоз ишлаб чиқариши меҳнатининг 50-60 фоизи, айрим районларда эса бундан ҳам кўпроқ қисми хотин-қизлар зиммасига тушар эди. Пахта далаларининг майдони кенгайтирилиб, Ўз КП(б) МҚ томонидан хотин-қизларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасига жалб қилиниш жараёни юзасидан доимий назорат ўрнатилди. Ўзбек аёлларининг меҳнат фронтида совет давлати учун ишлаб беришга мажбуран сафарбар қилиниши, уларнинг оиласи ва фарзанд тарбиясидан иборат муқаддас вазифасининг кейинги ўринга суриб қўйилишига сабаб бўлди. Бу эса, уларнинг анъанавий турмуш тарзидан бегоналашувининг ўсишига олиб келди.

Айниқса, аёлларнинг трактор билан ишлашга мажбур этилиши янги қатлам, яъни эркаклар билан тенг меҳнат қилишга шай эркакшоа аёллар қатламини юзага келтирди. Бу эса, тоталитар тузум раҳнамолари томонидан аёлларни “оғир қўл меҳнатидан халос этиш”, “енгил ишларга жалб қилиш” деб аталди. Колхозда

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Алимова Д.А Решение женского вопроса... – С.45.

хотин-қизларнинг «катта куч эканлиги, агар улар техникани эгалласа, янада катта кучга айланиши» мустабид тузумнинг ғоявий тарғиботчилари томонидан ҳар бир аёл онгига турли мафкуравий усуллар орқали сингдирилди. Шунингдек, кунига 200-300 кг пахта териб, «илғорлар» сафидан ўрин олганлар ва ҳаттоки, ёш бўлишига қарамай (Ургут тумани Мирза қишлоқ советидан 12 ёшли қиз Қумри) кунига 65-70 кг пахта терган қизлар «фахр» билан овоза қилинди¹. Бу ерда хотин-қизлар саломатлигига, уларнинг миллат таянчи сифатида соғлом авлод туғиш ва тарбиялашдан иборат бирламчи вазифасига эътибор берилмади. Чунки, советларнинг асосий мақсади қандай қилиб бўлса ҳам белгиланган беш йиллик режаларини муддатидан илгари бажаришга эришиш орқали республика имкониятларини марказ манфаатига бўйсундиришга қаратилган эди. Шу мақсадда хотин-қизлар ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда механизаторлик курсларига жалб қилиниб, аёллар организмнинг ўзига хос нозик хусусиятлари инобатга олинмай, олдиндан белгиланган аниқ меъёрларни бажаришга сафарбар қилинди. Айнан қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш – «пахтачиликнинг истиқболи» деб таърифланди.

Хотин-қизлардан механизаторлар тайёрлашда турли даъватлардан, мурожаатнома ва шиорлардан кенг фойдаланиб, тарғибот-ташвиқот ишлари авж олдирилди. Хусусан, 1939 йилда Тимирязев номидаги қишлоқ хўжалиги академияси тингловчиларидан 100 минг нафар хотин-қизларни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда МТСларга жалб қилиб, тракторчи хотин-қизларни тайёрлашдан иборат даъватидан келиб чиқиб, комсомол ташкилотлари, Ер ишлари халқ комиссарлиги тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борди. Йирик колхозларда махсус кечки механизаторлар курси ташкил қилиндики, асосий эътибор ўзбек қизларининг жалб этилишига қаратилди. Механизаторлар тайёрлаш курсларига 2442 нафар хотин-қизлар жалб этилди. 1941 йилнинг август-сентябрь ойларида икки ойлик қишлоқ хўжалигини механизациялаш курсларида ўқувчиларининг 82,4 фоизини ташкил этган 12,5 минг нафар хотин-қизлар таҳсил олган. Чиноз МТС жамоаси ҳар бир бригада механигини ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда камида 3 нафар ёш колхозчи қизларни трактор ҳайдашга ўргатиши ва режадаги 15 нафар ўрнига 35 нафар тракторчи тайёрлаши лозимлиги «ташаббуси» билан чиқди². Бухоро ва Тошкент вилоятлари кадрлар тайёрлаш мажбуриятини 1939 йилда 1940 йил ҳисобига бажарганлиги юқори ташкилотлар томонидан ижобий баҳоланган ҳолда, Фарғона, Самарқанд, Хоразм вилоятлари механизатор кадрлар тайёрлашдаги сусткашлиги, яъни тракторчилар тайёрлов курсларини битирган 2126 нафар хотин-қизлардан атиги 714 нафари тракторлар билан ишлаётганлиги танқид қилинди³. Шундан сўнг тракторчи аёллар тайёрлашда ҳам мусобақабозликка зўр берилиб, тарғибот-ташвиқот ишлари кучайтирилди. Тракторчи хотин-қизларни тайёрлаш жараёнлари, уларнинг тажрибаларини тарғибот-ташвиқот қилишда «Комсомолец Узбекистана», «Ёш ленинчи» газеталари ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан кенг фойдаланилдики, газеталар ўз саҳифаларида механизатор хотин-қизларнинг меҳнати етарли баҳоланмаётганлиги борасида фактлар орқали қатъий кураш олиб борди.

1940 йилнинг июнь ойида қабул қилинган Ўзбекистон большевиклар Компартияси Марказий кўмитасининг «О мероприятиях по вовлечению женщин на работу в систему потребительской кооперации Узбекистана» («Ўзбекистонда хотин-қизларни истеъмол кооперацияси тизими ишига жалб қилиш тадбирлари тўғрисида»)ги қарорида⁴ таъкидланишича, бир йил давомида 10 минг нафардан кам бўлмаган хотин-қизларни, энг аввало маҳаллий миллат аёлларини ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб қилиш орқали истеъмол кооперациясида ишловчиларнинг умумий таркибида уларнинг улушини 35

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб... –Б.234.

² История Узбекской ССР. Т.III. – С.110.

³ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса... – С.266.

⁴ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса... С. 245.

фоиздан кам бўлмаган даражага етказиш бирламчи вазифа сифатида белгилаб қўйилган эди¹.

1940 йилнинг декабрь ойларида республика истеъмол кооперациясида банд хотин-қизлар сони 8863 нафарга етиб, уларнинг 3135 нафари маҳаллий миллат аёлларига мансуб эди. Шунингдек, бу соҳада банд аёлларнинг 482 нафарини коммунист-аёллар, 1208 нафарини комсомол қизлар ташкил этган². Айти коммунист ва комсомол хотин-қизларни ижтимоий ишлаб чиқаришга янада кенгроқ жалб қилишдан кўзланган мақсад хотин-қизлар орасида коммунистик партиянинг сиёсий найрангларга тўла мақсад-манфаатларини амалга оширишдан иборат эди³.

1940 йил 9 июнда Ўзбекистон комсомол-ёшлар уюшмаси кенгаши (“Ўзбекистонда хотин-қизларни истеъмол кооперацияси тизими ишига жалб қилиш тадбирлари тўғрисида”)ги Ўзбекистон большевиклар Компартияси Марказий кўмитасининг 1940 йил 1 июндаги қароридан келиб чиқиб, 3 минг нафар комсомол-қизларни Ўзбекистон истеъмол кооперацияси тизимида ўқитиш курсларига жалб қилиш ҳақида махсус қарор қабул қилди⁴. Қарор ижросини таъминлаш мақсадида республика комсомол хотин-қизларидан 1500 нафари бир ойлик курсларни якунлаганидан сўнг, туман ва қишлоқларга - 225 нафари Тошкент вилоятига, 227 нафари Самарқанд вилоятига, 525 нафари Фарғона вилоятига, 300 нафари Бухоро вилоятига, 105 нафари Хоразм вилоятига йўлланма олдилар⁵.

Шундай қилиб, социализм қурилишида муҳим аҳамият касб этган иқтисодий хўжаликда кўп миқдордаги талаб қилинган ишчилар сафи маҳаллий миллат хотин-қизлари ҳисобидан тўлдирилди.

1941 йил 22 июнда бошланган фашистлар Германиясига қарши уруш йилларида ўзбек хотин-қизларининг халқ хўжалигидаги иштироки ва салмоғи ниҳоятда юқори даражага кўтарилди. Улар халқ хўжалигининг барча соҳаларида фаол тарзда иштирок этиб, фронтга кетган эркаклар ҳисобига ҳам меҳнат қилдилар.

Фронт орқасида қолган минглаб хотин-қизлар “Ҳамма нарса фронт учун!”, “Фронт ортида фронтдагидек!”, “Фақат олға ва олға!”, “Топширикни бажармай туриб уйингга кетма!” шиорларига жавобан юксак масъулият билан меҳнатда жасорат кўрсатдилар.

Урушнинг иккинчи кунидан бошлаб Тошкент шаҳридаги барча корхоналарда, маҳаллаларда ва бошқа жамоат жойларида кўп минг кишилиқ митинглар бўлиб, шаҳар аҳолиси Ватанни ҳимоя қилиш учун жанг майдонидими, меҳнатдами, қаерда бўлмасин тайёр эканликларини баён қилдилар.

1941 йил 26 июнда Тошкент тўқимачилиқ комбинатида кўп минг кишилиқ митинг бўлиб, бунда улар ўз зиммаларига оширилган мажбуриятларни қабул қилганликларини таъкидладилар. Шаҳарда «Ўзинг ва фронтга кетган ўртоғинг учун ишла!» деган шиор кенг қулоқ ёйди. 4 июлда Тошкент шаҳар Октябрь райони хотин-қизларининг “Ҳар қандай вазиятда ҳам эркаклар ўрнини эгалла!”, “Меҳнат фронтидаги станок сари!” 15 минг кишилиқ митингида республика хотин-қизларига қарата мурожаатнома қабул қилинди. Унда: “...Азиз опа-сингиллар! Эримиз, акамиз, укамиз ва ўғилларимизнинг станок ёнидаги, комбайн рулидаги ва даладаги ўрнини эгаллайлик”, дейилган эди. Айтиқса, уй бекаси Ойша Юсупованинг фронтдаги ғалабани таъминлашга фронт ортида ҳисса қўшамиз, деган даъвати кўпчилик хотин-қизларни Ватан ҳимоясини ўз меҳнати билан таъминлашга чақирди. Мазкур мурожаатнома ва даъватномалардан сўнг, пойтахт хотин-қизлари фронтга жўнатиш ва ишга жойлаштириш ҳақида шаҳар партия комитети ва

¹ Ўша ерда. – С. 245.

² Ўша ерда. – С. 246.

³ Бобожонова Д.Б. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. – Б.109.

⁴ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса... – С. 246.

⁵ Ўша ерда. – С. 246.

давлат органларига ариза бера бошладилар. Биргина 22-26 июнда шаҳар бўйича 1551 нафар хотин-қизлар фронтга жўнатишни, Октябрь райони бўйича 1-15 июлда 7508 нафар хотин-қизлар эса, ишга жойлаштиришни сўраб ариза берганлар¹.

1941 йил июлда “Правда” газетасида “СССРнинг ҳамма хотин-қизларига” мурожаатнома эълон қилинди². Мурожаатнома моҳияти аёлларни эркаклар ўрнини эгаллаган ҳолда фронт ортида меҳнат қилишга сафарбар этишга бағишланган эди.

Шундан сўнг, республиканинг корхона ва ташкилотларида хотин-қизларни “эркаклар касби”га ўргатиш ҳаракати кенг авж олди.

Самарқанд шаҳридаги «Колхозчи» заводининг ишчилари биринчилардан бўлиб корхонада хотин-қизларни бевосита станок олдида туриб ишлашга ўргатиш ташаббуси билан чиқиши натижасида 35 нафар уй бекаси токаръ ва слесарлик касбини эгаллаган³. Шундай қилиб, республика ишлаб чиқариш корхоналарида хотин-қизларнинг нисбати йилдан-йилга ортиб борган. Агар бу 1940 йилда 34 фоизни ташкил этган бўлса, 1942 йилда 50фоизни, 1943 йилда эса 63 фоизга етган⁴.

1941 йил 3 июлда Бухоро меҳнаткашларининг кўп минг кишилиқ митингида ҳам хотин-қизлар эркаклар ўрнини эгаллашга даъват этилди. Чақириққа биринчилардан бўлиб қўшилган Когон темир йўл ишчи хотин-қизларидан 100 киши қисқа фурсатда эркаклар ўрнини эгаллаб, темир йўл катновини бир маромда давом этишида катта роль ўйнадилар. Станция навбатчиси, машинист-аёллар сафи кенгайди. 1941 йил охиригача вилоятдаги 5 мингдан ортиқ хотин-қизлар эркаклар станокларини эгалладилар. 1943 йилга келиб, вилоятда саноатдаги ишчи-хизматчиларнинг 82 фоизини хотин-қизлар ташкил қилди⁵.

Хотин-қизларни оммавий касб-ҳунарларга ўргатиш бўйича техникум ва МТСларда саноат ҳамда қишлоқ хўжалиги учун кадрлар тайёрлашнинг 1 ва 6 ойлик қисқа муддатли курслари, 10 кунлик семинарлар, стахановчилар мактаблари ташкил этилди. Натижада, урушнинг 3 йили давомида 103 минг нафар ишчи-аёллар тайёрланди⁶. Улар оғир жисмоний меҳнат талаб қиладиган ишлаб чиқаришга жалб қилинди. Хусусан, 1700 нафар ўзбек хотин-қизлари Ангрен кўмири конига ишга тушди⁷.

Республикада оммавий равишда хотин-қизларни эркаклар касбини ўқиб-ўрганишга сафарбар қилиш бошланди. 1941 йил октябрь ойида Тошкентдаги биргина “Ташсельмаш” заводидида меҳнат қилган 2624 нафар ишчиларнинг 52,6 фоизини хотин-қизлар ташкил этган бўлса, ноябрь ойида Тошкентнинг 42 та саноат корхонасида 7620 нафар хотин-қизлар эркаклар касбини ўқиб-ўрганган. Агар 1940 йилда республика саноатида банд бўлган аёллар 34 фоизни ташкил этган бўлса, совет ҳокимияти ва коммунистик партия томонидан олиб борилган мажбурий сиёсат туфайли хотин-қизлар 1942 йилга келиб, 54,9 фоизни ташкил этган⁸, шу йилнинг охирида хотин-қизлар республика йирик саноат корхоналари меҳнат ресурсларининг 63,5 фоизини⁹ ташкил этиб, халқ хўжалигида ҳал қилувчи роль ўйнаган.

1941 йилнинг 15 октябрида Тошкент шаҳрининг 42 та саноат корхонасига 11 минг нафар ишчи ишга қабул қилинган бўлиб, уларнинг 8 минг нафари хотин-қизлардан иборат

¹ Исмоил Саломов. Катта синов ғолиблари // Саодат. – Тошкент, 1985. – №5. – Б.8.

² Сулаймонова Х. Ўзбекистон хотин-қизлари коммунистик қурилишнинг актив қатнашчилари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1955. – Б.39.

³ Сулаймонова Х. Ўзбекистон хотин-қизлари... – Б.40.

⁴ Ўша ерда. – Б.41.

⁵ Сирожев О. Фашизм устидан эришилган ғалабада бухороликларнинг роли // Фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси 1941-1945 йй. Илмий назарий конференция материаллари. – Тошкент: Фан, 1996. – Б.331.

⁶ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса... – С.268.

⁷ Ўша ерда. – С.268.

⁸ Перевезенцева Т.В. Подготовка кадров для промышленности в годы войны... – Б.216; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-китоб. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.375.

⁹ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса... – С.268.

эди¹. Хотин-қизларни саноат корхоналарига ишга жалб қилишда партия фаолларидан Ж.Обидова, Ф.Йўлдошбоева каби ўзбек аёллари ташкилотчилик ишларини фаол олиб борганлар.

Уруш йилларида марказдан Ўрта Осиёга эвакуация қилинган жами 308 та корхонанинг 104 таси Ўзбекистонга; улардан 55 та корхона Тошкент ва Тошкент вилоятига жойлаштирилган эди. Тошкентга кўчириб келтирилган 55 та саноат корхоналаридан бири Москва яқинидан кўчириб келтирилган Чкалов номидаги авиация заводи бўлиб, мазкур завод уч ой ичида катта ташкилотчилик ишлари туфайли ишчи кадрлар билан таъминланиб, тўла қувват билан ишлай бошлади. Умумий ишчилар сонининг 70 фоизи янги ишга қабул қилинган кадрлар бўлиб, шулардан 362 нафари ўзбек хотин-қизлари эди². Тажрибали ишчиларнинг фронтга кетиши натижасида вужудга келган келган кадрлар етишмовчилиги янги келган, тажриба ва меҳнат малакасига эга бўлмаганларни ғоят қисқа муддат ичида турли ишлаб чиқариш касбларига ўргатиш ва ўқитиш йўли билан тўлдириб борилди.

1941 йил сентябрда Ўзбекистон КП МҚ бюроси томонидан шаҳар саноат корхоналарини қурол-аслаҳа ишлаб чиқаришга ўтказиш ҳақидаги қарор қабул қилганидан сўнг, 1942 йилда шаҳарда мавжуд 137 та корхонанинг 64 таси ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтди³. Ҳарбий ишлаб чиқаришни янада ўстириш янги технологияларни жорий этиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ғоят улкан қийинчиликларни енгитишга боғлиқ эди. Давлат органларининг маъмурий-бўйруқбозлик асосида ҳўжаликни бошқариши айниқса уруш йилларида авжига чикди. Ҳукумат органлари томонидан ўртага ташланган асосий вазифа-мавжуд имкониятлар билан ҳисоблашмасдан, кишиларнинг жисмоний ва руҳий куч-қувватлари қанча сарфланса ҳам, ҳолдан тойгунча ишлаб, режани албатта бажаришни талаб этар эди. Оғир меҳнат юки асосан, аёллар ва ёшлар зиммасига тушди.

Советларнинг маъмурий-бўйруқбозлик бошқарув усули асосидаги тазйиқ ва сиқувлар оқибатида хотин-қизлар мавжуд муҳитга мослашишга мажбур бўлганлар. Ўзлари билиб-билмай социалистик халқ ҳўжалиги зарбдори бўлишга интилганлар.

Уруш йилларида ҳам мусобақалар ташкил этиш орқали хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришдаги имкониятларига зўр бериш ҳаракатлари давом этди. Жумладан, Тошкент тўқимачилик комбинати ишчиси Идрисова режани ортиғи билан бажариб, 1 ойда 1 тонна пахта титишга муваффақ бўлди. Тўқувчи М.Носирова эса, бир вақтнинг ўзида 80 та станок билан меҳнат қилиб, режани ортиғи билан⁴, Володарский номли Андижон фабрикаси ишчиси А.С.Шумилова кунлик нормани 3 ва 3,5 барабар ортиғи билан бажаришга муваффақ бўлди. “Тошсельмаш” заводида Г.Халилова, Х.Шарипова, Решетникова, «Тоштрам»дан Пушкарева, «Большевик» артелидан опа-сингил Маъруфа, Маҳнуса Ғофуровалар, Тўқимачилик комбинатидан Муҳаббат Носирова, Аъзамова ва бошқалар кунлик нормаларини 200 фоиз қилиб бажарган. 1233 нафар хотин-қизлар эркалар касби бўйича меҳнат қилган. Биргина “Тошсельмаш” заводида 230 нафар хотин-қизлар ўқ-дори ишлаб чиқариш цехида ишлаган. 1945 йилнинг июнида СССР Олий Совети Президиумининг қарори билан фронт ичкарасидаги меҳнаткашлар учун таъсис этилган “Улуғ Ватан уруши йилларидаги шавкатли меҳнати учун. 1941-1945 йиллар” медали билан Тошкент шаҳри хотин-қизларининг вакиллари ҳам тақдирланган⁵. Мана шундай рағбатлантириш орқали сунъий равишда сиёсий тус бериб ташкил этилган мусобақалар аёлларнинг оғир меҳнат остида эзилишига сабаб бўлди. Аслида мусобақалар ишчиларни давлатга қўшимча ишлаб беришга мажбурлашнинг бир тури бўлган эди, холос. Ишчи-

¹ Исмоил Саломов. Катта синов ғолиблари... – Б. 7.

² История рабочего класса Узбекистан. Т. III. – Ташкент: Фан, 1966. – С. 38.

³ Исмоил Саломов. Катта синов ғолиблари... – Б. 7.

⁴ История Узбекской ССР. Т. III, – Ташкент: Фан, 1967. – С. 109.

⁵ Исмоил Саломов. Катта синов ғолиблари... – Б. 7.

аёлларнинг мусобақадаги иштироки уларнинг сиёсий онгига берилган баҳо бўлганлиги боис, ишчи-аёллар ҳеч бир имтиёзсиз жон-жаҳди билан, нормадан ортиқ ишлашга, мусобақада ютишга мажбур эдилар. Мусобақалар маҳаллий хотин-қизларнинг советлар мақсадини амалга оширишни сунъий жадаллаштиришда муҳим омил бўлиб, советларнинг “инқилобий-бюрократик” тафаккур мантикига мувофиқ микдорий кўрсаткичлар ортидан қувишнинг ифодаси эди.

Янги индустриал марказларда асосан оғир саноат тармоқларига зўр берилиб, хотин-қизлар ишлаши мумкин бўлган соҳаларни ривожлантиришга етарли эътибор қаратилмаган. Натижада, Ангрен, Бекобод, Олмалик, Чирчиқ ва бошқа шаҳарларда хотин-қизлар улар организмнинг ўзига хос хусусиятларига мос келадиган енгил ва озик-овқат индустриясида эмас, балки асосан оғир саноатда меҳнат қилишга мажбур бўлишган¹.

1940 йилда партия ва комсомол ташкилотлари томонидан 1940-1941 йил учун “яхши тракторчилар” тайёрлаш мақсадида социалистик мусобақалар ташкил қилиниб, ҳар бир МТС учун 30 нафар, совхоз ва механизаторлик мактаблари учун 50 нафар тракторчи тайёрлаш мажбурияти юкланди². Хотин-қизларни трактор билан ишлашга мажбур қилиниши “қишлоқ хўжалиги меҳнатини енгиллаштириш, деҳқоннинг маданий даражасини, уларнинг ташаббус ва қобилиятларини ўстириш учун имконият яратиш” деб ниқобланиб, «хотин-қизлар колхозда ҳал қилувчи, етакчи куч» деган шиор илгари сурилди. Коммунистик партия миллий, анъанавий қадриятларни инкор қилган ҳолда уларга қарши курашиб, деҳқон хотин-қизларни “социалистик қурилиш”га жалб этди. Хотин-қизларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги раҳбар лавозимларга кўтарилиши жамиятда хотин-қизларга нисбатан муносабатда “инқилобий ўзгариш бўлди”, деб таъкидланди.

Марказ ўзининг пахта яккаҳокимлигига бўлган интилиши йўлида барча усуллардан фойдаланди. Жумладан, мусобақабозликни эркак ва аёл жинслариаро ташкил этишдан ҳам тоймаган. Мусобақа шартлари аёллар ва эркаклар учун бир хилда белгиланган. Бунда аёл кишининг жисмоний имкониятлари чекланганлиги эътиборга олинмаган.

Пахта терими мавсумининг салбий жиҳати шунда эдики, теримчилар кўпинча ҳаводан сепилган пестицидлар ҳамда ўғитларнинг салбий таъсири остида ўз соғлиғига зиён етказар эди.

Собиқ Иттифок сунъий жадаллаштириш орқали эришилган хотин-қизлар меҳнатининг натижаларини сиёсий рағбатлантириш орқали уларни мавжуд тузумга мослаштириш, совет ҳокимияти ва коммунистик партия ғояларини улар онгига сингдириш ҳамда уларнинг ўзларидан коммунистик ғоя тарғиботчиларини тарбиялашга интилган.

Шундай қилиб, мустабид тузумнинг аграр сиёсати туфайли аёллар эркаклар бажарадиган ишнинг 50 фоизини эгаллади. Қишлоқ жойларда яшовчи аёллар жамоа ва давлат хўжаликларидаги ишчи кучининг 80 фоизини ташкил қилди. Улар қишлоқ хўжалик ишларининг 15 соҳасида: уруғ тозалашдан тортиб, ер ҳайдаш, экин экиш, унга ишлов бериш ва териб олишгача бўлган барча ишларда қатнашарди³.

Аёлларни колхозларга жалб қилиш жараёнида уларга маиший хизмат кўрсатишга эътибор қаратилмади. Айниқса, қишлоқ аёлларининг фарзандлари учун ясли ва болалар боғчалари етишмас, борлари ҳам етарли шарт-шароит билан таъминланмаган эди. Аксарият ҳолларда ёш болалар махсус ташкил этилган, шарт-шароити қониқарсиз дала боғчаларига жалб қилинган эди. Ўзбек аёлларига бундай муносабат собиқ иттифок

¹ Чеботарёва В.Г. Ўзбекистон хотин-қизлари... – Б.10.

² Ўша ерда. – Б.267.

³ Ризель Ф. Женщина-националька в борьбе за хлопкоуборочную // Революция и национальности. – Москва, 1932 – №9. – С.31.

марказининг республика нисбатан муносабатда фақат ўз манфаати йўлидан борганлигидан, инсон омили, шахс манфаати каби тушунчалар улар учун бутунлай ёт бўлганлигидан далолатдир.

Собиқ совет тузуми аёлларга ҳукукий тенглик бериш билан бирга уларни эркаклар билан меҳнатда ҳам тенглаштириб қўйди. Аёлларга илм-фан, санъатга кенг йўл очилиши билан бирга эркаклар билан тенг равишда иқтисодиётда иштирок эта бошлади. Пахта далаларида қишни киш демай, шудгор ишларини, жазирама иссиқда эса, ғўзага ишлов бериш ишларини оғир жисмоний меҳнат асосида бажариш ҳам аёллар зиммасига юклатилди. Улар онгига мафкуравий таъсир кўрсатишнинг турли-туман воситаларини ишлатиб, «Пахта ўзбек халқининг миллий ифтихори», «Пахта Ўзбекистоннинг байналмилал бурчи» сингари шиорлар тинимсиз сингдириб борилди. Хотин-қизларнинг жисмоний имкониятларига мос келмаган вазифаларни бажаришга сафарбар қилиниши «катта ютук» деб эътироф этилди.

Собиқ марказ шу тариқа Ўзбекистондан кўп-миллионлаб тонна пахтани талаб қилгани ҳолда, республикадаги ижтимоий-иқтисодий муҳит билан қизиқмади. Натижада, юзага келган носоғлом муҳит республика аҳолисининг турмуш тарзига жиддий таъсир кўрсатди.

Атроф-муҳитнинг муттасил захарланиб борганлигига қарамасдан, пахтазорларда миллионлаб инсонлар, жумладан аёллар ҳатто, ҳомиладор аёллар ҳам бу далаларда тиним билмай меҳнат қилдилар. Оқибатда, қишлоқ жойлардаги 29 фоиз аёллар турли хасталикларга чалинган ҳолда кўз ёрдилар¹. Қишлоқларда яшаётган аёлларнинг кўпчилиги, туғиш ёшидаги аёлларнинг 89,3 фоизи камқонлик касалига мубтало бўлган эди. Ҳолбуки, Иттифокда бу хасталик бўйича ўртача кўрсаткич 27,3% ташкил этар эди. Шунингдек, 87-99 фоиз аёллар камқонликнинг ҳар хил даражалари билан касалланган. Қорақалпоғистон Республикаси ҳомиладор аёлларининг 90 фоизи ана шундай дард билан кўз ёрдилар. 8,4 фоиз ҳомиладор аёлларнинг туғиш жараёнида қон кетиш ҳоллари рўй берган. Касалманд, заиф болалар туғилиши 86,9 фоизни, туғма нуқсонлар билан туғилган чақалоқлар 5 фоизни ташкил этган². Қабул қилиб келинган қонунлар, амалга оширилган тадбирлар асосан аёлларни ижтимоий фойдали меҳнатга қаратиш, ишлаб чиқариш илғорларини макташга йўналтирилди. Уларнинг турмуши, ҳаёти, оиласи муаммоларига етарли эътибор берилмади. Совет ҳокимияти раҳнамолари коммунистик партия манфаатларидан келиб чиқиб, хотин-қизлар меҳнатидан имкони борича турли усуллар билан, яъни рағбатлантириш ҳамда мажбурлаш орқали фойдаланишга ҳаракат қилди ва бунинг уddасидан чиқди. Хотин-қизларга асосан ишлаб чиқариш воситаси сифатида эътибор берилди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, биринчидан ўрганилаётган давр мобайнида республика аҳолисининг, жумладан хотин-қизларнинг ижтимоий турмуш шароити йилдан-йилга оғирлашиб борди. Шунингдек, бу ҳолат, шубҳасиз, шаҳар ва қишлоқларнинг эпидемиологик аҳволига салбий таъсир кўрсатди.

Иккинчидан, мавжуд имкониятларни ҳисобга олмай қабул қилинган ижтимоий ва бошқа соҳалардаги кўпгина дастурлар иқтисодий қарама-қаршиликларни чуқурлаштириб юборди. Натижада, меҳнаткашлар, жумладан хотин-қизлар турмуш шароитининг янада ёмонлашишига олиб келди. Ишсизлик, озиқ-овқат, турар жой ва бошқа муаммолар ўз-ўзидан келиб чиқаверди.

Учинчидан, собиқ Иттифок маркази юритган ижтимоий сиёсат ҳам хўжақўрсинга эди. Ногиронлар ва пенсионерларнинг оғир ижтимоий аҳволи, “бепул” тиббиёт сифатининг ниҳоятда пастлиги, кўп болали оилаларни қўллаб-қувватлашнинг мутлақо етарли эмаслиги шулар жумласидандир.

¹ Бегматов О. Қишлоқда социал сиёсат масалалари. – Тошкент: Меҳнат, 1990. – Б.120.

² Атаниязова О. Экологические факторы... – С.18.

II БОБ. РЕСПУБЛИКА ХОТИН-ҚИЗЛАРИНИНГ МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҲАЁТГА ЖАЛБ ҚИЛИНИШИ

II.1. Таълим ва илм-фан соҳасида хотин-қиз кадрларининг ўрни

Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг кадрлар танлаш ва тарбиялаш, улардан фойдаланишга қаратилган сиёсати доим сиёсий раҳбариятнинг манфаат ва мақсадлари билан узвий боғлиқ бўлган. Кадрларни ғоявий, мафкуравий қарамлик, мутелик руҳида тарбиялаш кадрлар сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланган. Кадрларнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқ малакалари, сиёсий-ахлоқий маданиятини кўтаришга етарли эътибор берилмагани ҳолда, уларнинг онгига асосан партия ғоялари, съездлари, пленумлари қарорлари, сиёсий раҳбариятнинг авторитар фикрларини, кўрсатмалари ва йўл-йўриқларини сўнгги даражадаги ҳақиқат деб эътироф этиш ғояси сингдирилган.

Бутун совет тузуми даврида олиб борилган кадрлар сиёсати совет давлатининг шовинистик мақсадлари билан боғланган бўлганлиги боис, собиқ Иттифоқ даврида республика халқ ҳўжалигининг етакчи тармоқларида маҳаллий аҳолининг салмоғи жуда паст бўлиб келди. Бу эса, мустабид совет тузумининг миллий республикалар маҳаллий хусусиятларини, ўзбек халқининг миллий манфаатларини инкор этувчи шовинистик сиёсатининг натижаси эди.

XX асрнинг 20-40-йиллари давомида маориф, олий таълим, илм-фан ва санъат соҳалари совет ҳокимияти мафкурачиларининг “социализмнинг тўлиқ ва узил-кесил ғалаба қилганлиги”, “ривожланган социализмга эришиш”, “социалистик турмуш тарзини шакллантириш”, “совет маданияти”ни яратиш, “ягона совет халқи”ни шакллантиришга қаратилган сохта, ҳаёлий, ноилмий, амалга ошмайдиган ғоялари асосида ўта сиёсийлаштирилган тарзда мафкуравий тазйиқлар асосида ривожланиб борган бўлса-да, маълум ижобий натижаларга муваффақ бўлинди ҳамда ўзбек халқининг шу даврдаги миллий маданияти бўлиб қолди, халқнинг маданий-маърифий савиясини оширишга хизмат қилди¹.

Маълумки, таълим инсон шахсини ҳар томонлама ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, илмий-техникавий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг энг муҳим вазифаларини ҳал қилиш ҳам аҳолининг билим даражасига боғлиқ. Бирок, собиқ Иттифоқ даврида амалдаги таълим тизими шароитида тафаккур мустақиллиги камдан-кам ҳолларда рағбатлантирилар ва кадрларни таълим меъёрлари ҳамда ўқув дастурлари эса, умумий миқдорнинг бор-йўғи 5 фоизини ташкил этган энг яхши ўзлаштирувчи ўқувчиларга очикдан-очик мўлжалланганди².

XX асрнинг 20-йиллари иккинчи ярмида, СССРда атеистик ҳаракат авж олиб, у давлат сиёсатининг узвий бўлагига айланди. Ушбу сиёсат юзасидан жойларда кўплаб “Худосизлар жамияти “ тузилди³. Ана шундай жамият 1923 йилда Андижонда ҳам майдонга келган эди. Ушбу жамиятлар диний тасаввурларга, унинг пешволарига қарши атеистик кураш олиб борди, унинг жойлардаги ташкилотлари зўр бериб атеистик фаолият кўрсатди. Атеизмга доир махсус газета ва журналлар нашр қилинди. Мазкур йиллар давомида совет ҳукумати томонидан ўзбек халқининг олис асрларга бориб тақалувчи моддий ва маънавий маданияти дурдоналари, мактаб, мадрасаларга қарши зўрлик йўли

¹ Қаранг. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.571.

² Ўзбекистон: мамлакатнинг умумий тавсифи. – Б.12.

³ Махкамова Н. Ислам и власть (20-е гг. XX в.) // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари.-Тошкент, 2006. -№1.- С.153.

билан кураш олиб борилди. Ислон дини ва мусулмон рухонийлари камситилиб, эски усулдаги мактаблар “эскилик ва хурофот уяси” сифатида таърифланди.

Ўзбекистон ССР КПнинг 1925 йил ноябрда бўлиб ўтган II съездида совет мактаблари сонини кўпайтириш, мактаб ёшидаги болаларни совет мактабларига жалб қилиш, маҳаллий миллат вакилларининг диний ва хусусий мактаблар очиш учун ҳаракат қилишларига йўл қўймаслик лозимлиги таъкидланди¹. Биргина 1925-1926 йилларда Ўзбекистонда 100 га яқин вақф мактаблари, 250 таси яширин ҳолда ишлайдиган 1600 дан ортиқ эски мактаблар бор эди². Бу эса ўз навбатида мавжуд тузум маънавий қиёфаси ҳамда мафкурасига мос тушмас эди.

Совет ҳукумати ижтимоий ҳаётдаги кўплаб соҳаларни тубдан ўзгартиришга ҳаракат қилди. Бу ўзгаришлар миллий маданият ва маориф соҳасида ҳам замонавийлаштириш жараёнларининг бошланишига туртки берди, бироқ 20-йилларнинг иккинчи ярмидан маъмурий-буйруқбозлик тизимининг қарор топиши, миллий маориф соҳасини ривожланишини ҳам бўғиб қўйди. Ҳукумат идоралари томонидан диний мактабларни ёпишга катта эътибор берилди бошланди.

Ўзбекистон хотин-қизларининг билим савияси 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб анчагина ўсганлиги кўзга ташланди. Масалан, 1937 йилга келиб саводсизликни тугатиш мактабларини Ўзбекистоннинг 273.637 хотин-қизлари битирдилар. 183 аёл колхоз раисаси, 242 аёл раис муовини, 606 аёл эса бригада бошлиғи лавозимларида ишладилар.

Ўзбек аёлларининг шижоати ва меҳнатсеварлиги фан ва маданият соҳаларида ҳам яққол намоён бўлди. 1937 йилда Ўзбекистонда бўлиб ўтган олимпиада аёллар биринчи конференциясига 400 га яқин хотин-қизлар қатнашдилар. Улар орасида биринчи ўзбек аёлларидан кимё фани соҳасида тадқиқот олиб боровчи М.Ҳожина, З.Саидносова, тиббиёт фани соҳасида З.Умидова ва бошқалар бор эди.

Республика халқ таълими соҳаси уруш йилларида бир мунча безътибор қолди. Уруш асоратлари умумтаълим мактабларининг фаолиятига ҳам қаттиқ таъсир қилган эди: ўқитувчиларнинг фронтга юборилиши оқибатида уларнинг сони кескин камайиб кетди, бу ўз навбатида мактаблар сонининг қисқаришга олиб келди. Фақат 1942-43 ўқув йилида республикада 200 та бошланғич ва ўнлаб ўрта мактаблар фаолияти тўхтатилди, 360 та мактаб биноси республикага кўчирилган ҳарбий қисмлар, касалхоналарга берилди³.

1940-1941 ўқув йили давомида кўпгина ҳарбий хизматга кетган ўқитувчилар ўрнини тўлдириш мақсадида қисқа муддатли курсларни кўпайтириш ва IX-X-синфни тугатаётган ўзбек қизларини ўқитиб тайёрлаш муҳим вазифалар қаторидан ўрин олди. ЎзКП(б) МҚ ва республика Халқ Комиссарлари Советининг кейинги қарорларида ҳам халқ маорифи ташкилотларига 2 ойлик, 4 ойлик ҳамда 7 ойлик курсларда хотин-қизлардан иборат 750 та бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактаб ўқитувчиси тайёрлашга маҳаллий хотин-қизларни кўпроқ жалб қилиш ва уларнинг ўқишлари учун имкониятлар яратиш вазифаси юклатилди. Қисқа муддатли курсларда урушнинг дастлабки уч йили давомида 1600 ёш ўқитувчи етиштирилди. Уларнинг асосий қисми хотин-қизлардан иборат эди⁴.

Урушнинг дастлабки уч йили давомида педагогика олий ўқув юртлари 4600, педагогика билим юртлари 2200 нафар ўқитувчи тайёрлади. 1940 йилда ўқитувчи хотин-қизлар 9533 нафар бўлса, 1943 йилга келиб 14052 нафарга етди⁵.

Иккинчи жаҳон уруши даврида мактабга жалб этилмаган қиз болаларни урушдан кейинги йилларда мактабга жалб қилиш ҳамда мактабларни малакали ўқитувчилар билан

¹ Резолюции и решения съездов КП (б) Узбекистана. -Т.: 1957.-С.155.

² Ўз ССР тарихи. 2 том. -Т.: Ўз ССР ФА, 1958.Т.1.-Б.57.

³ Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.46

⁴Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.46.

⁵ Ўша ерда. – Б.47.

таъминлаш масаласи муҳим муаммолардан бири эди. Уруш даври шароитларида педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжнинг сезиларли даражада аҳамият касб этганлиги туфайли урушдан кейинги йилларда ўқитувчиларни тайёрлашга алоҳида эътибор берилди.

Мактабларда ёшлар миллийлик ўрнига коммунистик ғоя асосида тарбияланиб, улар онгига синфийлик, партиявийлик руҳияти сингдирилди. Мазкур вазифалар маориф соҳасида асосий фаолиятни олиб борган хотин-қизлар зиммасига юклатилди.

Ўзбекистоннинг бекиёс куч ва қувватга эга бўлган бой маънавий маданияти урушнинг биринчи кунлариданок фашизмга қарши курашга астойдил қўшилди.

Урушнинг суронли йилларида республика олий ўқув юртлари ва техникумлар ўз фаолиятларини давом эттирдилар. Катта қийинчиликларга қарамай, улар халқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича малакали мутахассислар тайёрлаб берадиган чинакам манба бўлиб қолдилар. Республикага собиқ Иттифоқ ҳудудининг ғарбий вилоятларидан 31 та олий ўқув юрти, 7 та ҳарбий академия эвакуация қилинган бўлиб, 1943 йилда республикада жами 41 та олий ўқув юрти (уларнинг 12 таси кўчириб келтирилган) ва 52 та ўрта махсус билим юртлари фаолият кўрсатди. 1941-1943 йилларда республикада мавжуд олий ўқув юртларида халқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича 10 минг нафар малакали мутахассислар тайёрланди. Улардан 2,5 минг нафари врачлар, 1800 таси инженерлар, 660 таси агрономлар, 2500 таси педагоглар эди. 1943-1944 ўқув йилида олий ўқув юртларига яна 10 минг киши қабул қилиниб, шу йили ўрта махсус ўқув юртларида 5 минг киши ўқиди. Ўзбекистон техникумлари 1941-1943 йилларда 3 700 мутахассисни етиштириб берди¹.

Умуман айтганда, таълим ва илм-фан соҳасида Ўзбекистон хотин-қизлари уруш йилларида ўзбек халқининг маънавий уйғониши йўлида самарали меҳнат қилган ҳолда, республика фани ва маданияти ривожини ғалаба қозониш мақсадларига қаратди.

Ўрганилаётган даврда А.Абдурасулова ва З.Саидносировалар химия фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилдилар. С.Юсупова геология-минералогия фанлари доктори илмий даражасига эга бўлди. Р.Мирсоатова, З.Умидова, М.Ашрапова кабилар тиббиёт фанлари номзоди, Ҳ.Сулаймонова юридик фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлдилар. Бу зукко олима Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги даражасига етиб, юстиция министри лавозимида фаолият олиб борган.

Айрим маълумотларга кўра, ўрта ва олий маълумотга эга аёллар сони 1939 йилдан 1970 йилгача 8,3 баравар кўпайган².

Фан-техника тараққиёти ҳам совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг иқтисодий манфаатларини рўёбга чиқаришга хизмат қилди. Хусусан, фан-техника тараққиётини тубдан жадаллаштириш-партия иқтисодий стратегиясининг асосий масаласи бўлиб, бусиз иқтисодиётни ривожлантиришда қутилган натижаларга эришиб бўлмайдиган, деб таъкидланган эди КПССнинг XXVII съездига қилинган сиёсий докладда³.

Шунинг учун ҳам, собиқ Иттифоқ ўзининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш заруратидан келиб чиқиб, хотин-қизлардан кенг миқёсда техника соҳасининг зиёлиларини тарбиялаб етиштирди.

Хотин-қизлардан халқ хўжалиги мутахассислари тайёрлаш жараёнини ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда олиб боришни ташкил этиш мақсадида улар ҳунар-техника билим юртлари ҳамда олий ўқув юртларининг сиртки ва кечки бўлимларига жалб қилинган. Кўриниб турганидек, совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг ҳаёлий-утопик жамият бўлган “коммунизм”га эришиш сари ҳаракати инқилобий тадбирлар асосида олиб борилди. Шунингдек, бу жараён фан-техникани ҳам четда қолдирмади.

¹ Оқилов К., Аббасова Л. Ўзбекистон хотин-қизлари... – Б.49.

² Бикжанова М.А. Семья в колхозах Узбекистана... – С.69.

³ Бобожонова Д. Енгил саноатда фан-техника... –Б.3.

Республикада олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари ҳам синфийлик, партиявийлик асосида совет ҳокимиятининг раҳнамолари бўлган ишчи ва деҳқонларни шарафлашга бағишланган эди. Жумладан, олима Мелихон Охунова ҳам ўзининг тарих фани бўйича олиб борган номзодлик (Ўзбекистонда совет ҳокимияти ғалабаси учун курашда ишчилар синфи) ва докторлик (Ривожланган социализм даврида Ўзбекистон ишчи синфи) диссертацияларини ишчилар синфини мадҳ этишга бағишлади.

Бундан ташқари, Мелихон Охунова Ўзбекистон хотин-қизлари масаласига доир бир қанча мақола ва маърузалар муаллифи ҳам эди: “Совет Ўзбекистони хотин-қизларининг Ватан урушида ва меҳнатдаги жасорати”, “Ўзбекистон хотин-қизлари-коммунизмнинг актив қурувчилари”, “Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласининг ҳал этилиш тажрибаси”, “Ўзбекистон хотин-қизлари коммунизмнинг моддий-техник базасини яратишдаги курашда” кабилар шулар жумласидандир. Бирок, ушбу мақола ва маърузалар ўша давр руҳи асосида ёзилган бўлиб, унинг негизида хотин-қизлар масаласининг ҳал қилинганлиги ҳақидаги ноилмий хулосани исботлаш ётарди¹. Чунки, у маъмурий-буйруқбозлик сиёсати ҳукмрон бўлган жамиятда яшаганлиги боис ҳам, советлар сиёсатига қарши бора олмас эди. Шу билан бирга Мелихон Охунова ўз фаолияти давомида социализм ғояларини умумхалқ манфаатлари билан уйғун ҳолда тасаввур қилган ўз замонасининг фидойи аёлларидан бири сифатида илм-фан соҳасининг ривожига муносиб ҳисса қўшган. Тарих фани бўйича қатор шогирдлар етиштиришга муваффақ бўлган.

Ўша даврда таниқли олима аёллардан М.Турсунхўжаева, Х.Сулаймонова, А.Абдурасулова, С.Азимжонова, Х.Шукурова, М.Охунова, Н.Деҳқонхўжаева, М.Ходжинова, З.Умидова, Г.Пугаченкова, Р.Аминова кабилар фаолият олиб боришган.

Фаннинг фидойи ва заҳматкаш олималаридан бири Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасининг Абу Райхон Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби Раҳима Ҳодиевна Аминова республика илм-фани ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган, 15 нафар фан доктори ҳамда 60 дан ортиқ фан номзодларини етиштирган. Унинг нашр қилинган асарлари 300 дан ортиқ номда бўлиб, 14 таси йирик монографик тадқиқот эканлиги олиманинг илмий қизиқишлари доираси кенглиги, ижодий истеъдоди кўп қирралилигидан далолат беради. Ўзбекистон тарихи фани ютуқларининг толмас қурашчиси Р.Аминова нафақат Ўзбекистонда, бир қанча хорижий мамлакатларда ўтказилган Халқаро анжуманларда қилган долзарб мавзулардаги кенг қамровли, илмий теран ва юксак даражадаги маърузаларининг инглиз тилида раво, нотиклик маданияти билан баён этилиши, шарқона одоб ва маданият доирасида ўзини тутиши жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан юқори баҳоланди.

Раҳима Аминова учун хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги фаоллигига эришиш муаммоси нафақат илмий, балки амалий ҳаётда ҳам муҳим ўрин тутган. У 20 йилга яқин республика «Билим» жамиятида хотин-қизлар ўртасида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб боровчи комиссия раиси, республика хотин-қизлар ўртасида ишлаш комиссиясининг аъзоси сифатида фаолият олиб бориб хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигини оширишда ўзининг ҳам илмий, ҳам амалий ҳиссасини қўшган заҳматкаш олима аёллардан бири эди. Раҳима Ҳодиевнадек фидойи олималар республикада илм-фаннинг илдиэлари бақувват ва соғлом бўлишига улкан ҳисса қўшдилар.

Республика хотин-қизлари нафақат ижтимоий-гуманитар соҳаларда, шунингдек техника йўналишларида ҳам фаолият юритганлар. Бу ҳол ўз-ўзидан аёлларнинг республика тараққиётига қўшган ҳиссасини оширган. Лекин, айни пайтда аёлларнинг олий умумтаълим даражаси уларнинг касбий машғуллигига мос келмаган. Аёлларнинг кам малакали ёки малакасиз меҳнат билан машғуллиги эркакларга нисбатан ортиқ бўлган.

¹ Ашурова Г. Ишчилар жасоратига қасида //Саодат. – Тошкент, 1979. – №9. – Б 8..

Республика саноати, қурилиши, қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати билан машғул аёллар улуши собиқ Иттифок тасарруфидаги республикаларга нисбатан юқори бўлган. Республика саноатидаги қўл меҳнати салмоғи 35,3 фоизни ташкил этган бўлса, аёллар орасида эса, 42,5 фоиздан иборат бўлган. Ҳали аёлларнинг оғир жисмоний меҳнати тугатилмаган эди¹. Бу муаммолар икки гуруҳ сабабга боғлиқ бўлиб, биринчиси, аёллар меҳнати одатда кўп бўлган ишлаб чиқаришда техник жиҳозлаш даражасининг етарли эмаслигидир. Маълумки, фан-техника тараққиёти таъсирида илғор технологияни қўллаш туфайли ишчи кучи сифати, малакаси даражасининг ўсиши рўй беради. Айтиш пайтда саноатнинг етакчи соҳаларига нисбатан тўқимачилик-тикувчилик, озиқ-овқат саноатида техник жиҳозланиш, меҳнат шароити ва режими анча паст бўлган.

Иккинчидан эса, аёлларни касбга тайёрлаш қониқарли даражада бўлмаган. Ҳунар-техника билим юртлари ўқувчилари орасида ижтимоий ишлаб чиқаришга келаётган қизлар сони кам бўлган. Бундай ишлаб чиқаришдаги аёлларга эса, ўқиб-ўрганиш учун вақт етишмаслигини ҳам айтиб ўтиш керак. Оила ташвишлари билан банд бўлган аёллар ўз касбини такомиллаштириш учун эркаклар каби имкониятга эга эмаслигидаги фарқ жуда катта бўлган. Натижада, улар маошида чекланиш бўлмаса ҳам, малакадаги бу фарқ туфайли аёллар эркаклардан кам ҳақ олган. Ҳам касбга тайёрлаш, ҳам малака ошириш тизимидаги мавжуд номувофиқлик туфайли ҳам бундай вазият юзага келган. Ҳамма хўжалик раҳбарлари ҳам ўз ходимлари учун зарур шароитни яратиш бермаганлиги ҳам бундай вазиятга сабаб бўлган. Айтганда, декрет таътилидан сўнг ишга қайтган аёллар орасида бу иш умуман йўлга қўйилмаган. Шунинг учун ҳам мамлакатда 85 фоиз ишловчи аёллар декрет таътилидан қайтгач, таълим олиш ва малака ошириш жараёнини давом эттирмаган.

Аёлларнинг меҳнатга тенг ҳуқуқи реал гаровини таъминлаш таълим олаётган ва малакасини ошираётганлар орасида аёллар улуши у ёки бу бошқа ишлаб чиқаришда банд аёлларникидек бўлишини талаб этади. Айтиш керакки, аёллар малакасининг паст даражаси улар ишчи кучининг оммавий касблар ва ёрдамчи ишлаб чиқаришда кенг фойдаланишга олиб келади. Бу ерда асосан, мураккаб бўлмаган меҳнат ва тариф разрядларининг чекланган имкониятлари бу гуруҳдаги ходималарнинг ўз малакаларини оширишга қизиқмасликларини белгилайди.

Бундан ташқари, ёш болали аёллар учун малакаларини ошириш эмас, балки оилавий қизиқишлар нуқтаи назаридан ишлаш биринчи ўринга қўйилади.

Хулоса қилиб айтганда, совет ҳокимиятининг хотин-қизларга муносабат масаласида олиб борган мустамлакачилик сиёсати натижасида аёлларни олий ва ўрта махсус таълимга жалб этиш, улардан раҳбар ва мутахассислар тайёрлашда миқдорий ўсиш кўрсаткичларига эришилди. Яъни, фан ва маориф соҳасида хотин-қизлар салмоғи ортиши ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришда уларнинг кенг иштироки таъминланди. Лекин, бу жараён, ўз моҳиятига кўра салбий аҳамият касб этди. Чунки, оғир жисмоний меҳнатга асосланган ишлаб чиқаришда хотин-қизларнинг иштироки келгуси авлод ижтимоий ҳаётига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Шунингдек, ўзбек аёлларини оиладан кўра жамият ҳаётида эркаклар билан тенг асосда иштирок этишни истайдиган шахслар қилиб тарбиялаш асосий вазифа қилиб белгиланди.

Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг маҳаллий миллат хотин-қизларини фан ва маориф тизимига жалб этиш муаммосининг тадқиқ қилиниши натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Маҳаллий миллат хотин-қизларини таълим ва илм-фан соҳасига кенг жалб қилинишидан мақсад коммунистик мафкура раҳнамолигидаги совет ҳокимиятининг сиёсатини қўллаб-қувватлашдан иборат хайрихоҳларни тарбиялашга қаратилган эди;

¹ Аминова Р. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда... – Б.11.

2. Совет ҳокимияти ва коммунистик партия хотин-қизлар ёрдамида ўз диктатурасини мустаҳкамлашга интилиб, маъмурий-буйруқбозлик бошқарув усули асосида сиёсат олиб борди;

3. Таълим тизимидаги ғоявий-назарий услубий асосларнинг мафкуравий қолиплар тизимида чекланиши мустақил фикрни эмас, балки хотин-қизлар онгига совет мафкурасини сингдириш орқали партиянинг итоаткор ижрочисини, коммунистик ғоя тарғиботчисини тарбиялашга қаратилган эди;

4. Совет ҳокимияти ва коммунистик партия томонидан хотин-қизларга асосан ишлаб чиқариш воситаси сифатида эътибор берилди, маданий-маърифий соҳада амалга оширилган ишлар ҳам шу мақсадга хизмат қилди.

II.2. Хотин-қизларнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги фаолияти

Хар қандай тузум ва жамиятда аёлларга бўлган муносабат шу жамият ва тузумнинг қай даражада ривожланганлигини кўрсатади. Жамиятнинг маданий тараққиёти ва аёллар масаласи узвий ва ўзаро боғлиқ муаммолардир. Бу ҳақда юртбошимиз шундай деган эди: «Инсоният тарихи шундан гувоҳлик берадики, минг йиллар давомида ҳар қайси жамиятнинг маданий даражаси ва маънавий баркамоллиги аёлларга бўлган муносабат билан белгиланади»¹.

Ўрганилаётган 20-40 йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий жараёнлар республиканинг маънавий-маданий ҳаётида ҳам ўз аксини топди, миллий маданиятга салбий таъсир ўтказди, хотин-қизларнинг маданий ҳаётдаги иштироки сиёсий мақсадларга бўйсундирилди.

Ўрганилаётган даврда маданият даргоҳлари, ижодий уюшмалар, театр, кино, радио, телевидение–барчасининг фаолияти биринчи навбатда социализм ва коммунизм тўғрисидаги ҳаёлий, реал воқеликдан йироқ, жамият учун зарарли таълимот ва ғояларни тараннум этиш, одамлар онгига сингдиришга хизмат қилган. Маданий-оқартув муассасалари, маданий тадбирлар маҳаллий миллат хотин-қизларининг маданий савиясини ўстириш учун эмас, балки уларни коммунистик ғоя асосида сиёсий-мафкуравий тарбиялаш учун хизмат қилди. Барча маданий-оқартув муассасалари миллий маданиятга, миллий урф-одат ва диний қадриятларга қарши маданий меросни инкор этиш ғояси асосида фаолият юритди.

Шунга қарамадан, бу қийин даврда Ўзбекистон хотин-қизлари ўз замонининг фидойилари сифатида маданият ва санъат соҳасида тинмай фаол тарзда меҳнат қилди.

1924 йилнинг майида ТАССР ишлаб турган кутубхоналар сони 132 тага, клублар 21 тага, қизил чойхоналар эса қарийб 200 тага етар эди. Мана шу даврда алоҳида хотин-қизлар клубини ташкил қилишга кенг эътибор қаратилди. Биринчи хотин-қизлар клуби 1924 йилда Тошкентнинг эски шаҳрида очилди. Дастлаб бу клубга 250 маҳаллий хотин-қизлар жалб қилинди. 1924 йилнинг иккинчи ярмида хотин-қизлар клублари Самарқанд, Қўқон, Фарғона, Марғилонда ва бошқа бир қатор шаҳарларда ташкил қилинди.

Қишлоқларда “деҳқонлар уйи”, улар ҳузурида қизил бурчаклар очилди, қизил бурчаклар хотин-қизлар клуби вазифасини бажарди. Хотин-қизлар клублари ҳузурида болалар ва оналарга тиббий маслаҳат ва тикувчилик шўъбалари ташкил этилди. Уларда болаларни қандай тарбиялаш, хотин-қизлар гигиенаси тўғрисида маслаҳатлар бериб борилди.

Хотин-қизлар орасида тарғибот ва ташвиқот ишларини асосан европалик русийзабон аёллар олиб борарди. Бу билан улар маҳаллий хотин қизлар орасида европача кийинишни,

¹ Президент Ислон Каримовнинг 1998 йил 5 декабрда Конституциянинг олти йиллигига бағишланган тантанали мажлисида сўзлаган нутқи. // Аёлга эҳтиром. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б.11.

европача юриш-туришни ва муомалани жонли равишда намоиш қилишар ва шу йўл билан улар янгича маданиятни ёйишга ҳаракат қилишарди¹.

1937 йилда Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси ўзбек миллий санъатининг ҳар бир соҳаси етук талантларга эга эканлигини намоён қилди. Сиёсий мафкура миллийликни ўз таъсирига олишга қанчалик уринмасин халқ миллий маданияти, халқ миллий санъати ўзини намоён қила олди. Декада кунлари концерт берган Ҳалима Носирова овозига ҳаттоки “халқлар доҳийси” тан бериб, уни “Шарқ булбули” деб атагани маълум².

30-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда тасвирий санъат ҳам “социалистик реализм” асосида ривожланди. Биринчи ўзбек аёл рассом Ш.Ҳасанованинг таланти ҳам ўша йилларда намоён бўлди. Ўзбек тасвирий санъатида эришилган ютуқлар ва истеъдодли рассомлар етишиб чиққанлиги сабабли 1932 йилда Ўзбекистон ССР Рассомлар уюшмаси ташкил этилди.

Коммунистик партия бошлиқ совет ҳокимияти ҳукмронлиги йилларида қабул қилинган қарорларда совет ҳукуматининг рус маданиятини улуғлаш билан боғлиқ коммунистик-улуғ миллатчилик қарашлари ўз ифодасини топган эди. Шунинг учун ҳам совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг «бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» тамойили асосидаги улуғмиллатчиликдан иборат шовинистик сиёсати натижасида сохта байналмилаллик ғояларига қарши бўлган аҳоли қатламлари, шу жумладан аёллар мустабид тузум қатағон қилиш сиёсатининг қурбонига айландилар.

Социализм сиёсати, хусусан унинг қатағон сиёсати одамларни, шу жумладан аёлларни ҳўрлаш, камситиш, ҳақоратлаш, партия аъзолигидан чиқариш, барча имтиёзларни чеклаб қўйиш, одамларни бир-бирига қарши қўйиш, уларни руҳан эзиш каби ўзининг мудҳиш томонларини намоён қилган. Совет тузуми ҳукмронлиги йилларида хотин-қизларни қатағон қилишнинг 40 дан ортиқ “тури” “ўйлаб топилган” ва ҳисоботларда алоҳида “бандлар” билан ажратилган, “қатағон касб танламаган”³.

Советларнинг 1930 - йиллардан бошлаб жамиятни «аксилинқилобий унсурлардан» «тозалаш» борасида алоҳида қабул қилинган махсус қарорлар⁴ асосида бошланган қатағонлик сиёсати миллий истиқлолга эришгунимизга қадар турли шакл ва усуллар орқали давом эттириб келинди.

Йиллар ва даврлар ўтади. Аммо, мустабид совет тузумининг ўзбек халқига келтирган жабру жафолари асло унутилмайди. Францияда ўрта асрларда рўй берган қатағонни Варфоломей кечаси, деб аташади. Шу бир кечанинг ўзида юзлаб одамлар кириб ташланган. Мустабид совет даврида эса бундай кечалар оз бўлмаган. Биргина 1937-1938 йилларнинг даҳшатли кечаларида минглаб ватандошларимиз қамоққа олиниб, йўқ қилиб юборилган. Ана шу бечора, жабрдийда, жафокаш кишилар орасида “инсониятнинг гўзал бўлаги” аёллар ҳам бўлишган⁵.

Қатағонлар ўрганилаётган давр мобайнида шаклан ўзгарган бўлса-да, амалда ўзининг мазмун-моҳиятини йўқотмади, яъни халқни итоаткор ҳайрихоҳ сифатида бўйсундиришга ҳаракат қилди.

1937 йилда миллатчилик ғояларини ёйишда айбдор деб қатағонлик тўлқинига гирифтор қилинган журналист ва таржимон ҳоразмлик Марям Султонмуродова 1949 йил 3 августдаги СССР Махсус Бюроси қошидаги махсус мажлис қарори билан яна қайтадан сургун қилинган. Узоқ давом этган маънавий қийинчиликлардан сўнг у юрак хасталигига,

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб...-Б.278.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб...-Б.400.

³ Абдуллаева Я.А.Қорақалпоғистон хотин-қизлари... – Б.127.

⁴ Алимова Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годы: Противоборство идей и идеологий. – Ташкент: Институт истории АНРУз., 2002. – С.24.; Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари... – Б.131.

⁵ Қор қўйнида лолалар. – Тошкент: Академия . 2001. – Б.1.

пневмосклерозга гирифтор бўлиб, жисмоний меҳнатга яроқсиз бўлиб қолган. Кўп йиллар давомида уйдирмадан иборат сохта жинойтнома асосида жуда кўп адолатсизликка учраган, ҳуқуқлари поймол этилган Марям Султонмуродова 1957 йил 23 сентябрда жинойти йўқлиги аниқланиб, оқланган¹.

Қатағон йилларида жабр кўрган Тожихон Шодиеванинг тақдири 1939 йил 28 мартда имзоланган СССР Олий суди ҳарбий коллегияси учун тузилган Сталин рўйхати орқали ҳал қилинган. ВКП(б) ва совет ҳукумати раҳбарларидан И.Сталин, В.Молотов, Л.Каганович, В.Жданов, К.Ворошилов имзолаган мазкур рўйхатда II категория бўйича суд қилиниши керак бўлганлар қаторида Усмон Носир билан бир қаторда Тожихон Шодиеванинг ҳам номи киритилган. Рўйхатга асосан Тожихон Шодиева ҳарбий коллегия суди қарори билан 10 йилга озодликдан маҳрум қилинган².

Ижодкорлар (Ёқубов Одил, Ҳошимов Ўткир, Иброҳим Раҳим, Р.Файзий, Шухрат, Саид Аҳмад, Йўлдош Сулаймон. Н.Қобул ва ҳоказолар)нинг асарларида халқнинг бошига тушган оғир кунларда жамият ва аёл муаммоси, аёлнинг жамиятда тутган ўрни масаласи ўз ифодасини топган бўлиб, унда аёллар образлари орқали жамият ва халқ олдидаги Ватан, диёнат, инсоф, бурч тушунчаларининг моҳияти, ҳаётнинг синов майдонларида ўз йўлларини белгилаб олган ҳолда, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатганликлари мадҳ этилган.

Уруш йилларида хотин-қизлар орасида олиб борилган маданий-маърифий ишлар анча самарали бўлди. Бундай ишлар, чунончи Тошкент шаҳрининг Октябрь туманидаги Калинин, Орджоникидзе номли клубларда анча салмоқли бўлди. Тошкент вилоятининг ўзида биргина 1943 йилда 2 минг маъруза, 1150 киносеанслар уюштирилди, 500 та спектакл кўйиб берилди. Мавжуд тўғаракларда эса минг киши иштирок этди³.

Фашизмга қарши Ўзбекистоннинг барча аҳли қатори санъат соҳасида фаолият юритаётган хотин-қизлар ҳам курашга отландилар. Кўпгина санъаткор хотин-қизлар жангоҳларда мардлик намуналарини кўрсатиб, жангчиларга маънавий куч-қудрат бахшида этдилар.

Уруш йилларда уста ҳикоянавис, очеркнавис ва публицист сифатида танилган Ойдиннинг “Қизларжон”, “Асл ёр”, “Умр совғаси” каби асарлари халқнинг ўз-ўзини англашига таъсир ўтказувчи катта кучга эга бўлиб, халқнинг жанговар руҳини қўллаб-қувватлар, душман устидан ғалаба қозонишга бўлган ишончини мустаҳкамлар эди⁴.

Шоирлар томонидан ўзбек жангчиларининг жасорати, халқлар дўстлиги, ишчи ва деҳқонларнинг матонатли меҳнати куйланди. Уларнинг шеърӣ мисралари жанговар қуролдан қолишмайдиган даҳшатли қуролга, кўнгилларни ватанпарварлик туйғуларига тўлдирувчи зўр кучга айланди. Жумладан, шоира Зулфиянинг “Садоқат” тўплами, “Ҳижрон кунларида” китоби, 1942 йилда ёзилган “Менинг Ватаним”, 1943 йилда ёзилган “Эримокда қор”, “Палак”, “Тулар очилганда”, “Қўлимда қуролу, устимда шинель”, “Тун”, “Баҳор келди сени сўроқлаб” шеърлари ватанпарвар, меҳнаткаш, вафодор, жангчи ва қалби оташ ўзбек аёлларининг ажойиб туйғуларини куйлашга бағишланган эди⁵.

Уруш йилларида 51 театр иш олиб борди. Улар 1941-1944 йиллар давомида 203 янги асарни сахнага кўйиб, 65 миллион томошабинга 18 568 спектакль ва концерт кўрсатдилар⁶.

¹ Шарқия Эшжонов. Хоразм юлдузлари. – Урганч, 1994. – Б.34.

² Репрессия 1937-1938гг. Документы и материалы. Вып.1. /Сост.Р.Шамсутдинов, Н.Каримов.Э.Юсупов – Ташкент: Шарқ, 2007. – С.233.

³ Оқилов К.О. Ўзбекистон маданияти фронт хизматида... – Б.257.

⁴ Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.50.

⁵ Ҳошимова М. Зулфиянинг уруш даври ижоди //Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси... – Б.269.

⁶ Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.50.

Тасвирий санъат асарларида ҳам ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари бош мавзу бўлди. Уруш йилларида фаолият олиб борган rassom Шамсирўй Ҳасанова ғалаба муносабати билан Москвада ўтказилган Бутуниттифоқ кўргазмасида ўзининг асарлари билан иштирок этди¹.

Суронли кунларнинг бошиданок ўзбек театр арбоблари фашизмга қарши курашчилар сафида туриб, матонатли фаолият кўрсатдилар.

Фашизмга қарши уруш йилларида Бухоро вилоятида маданият, театр, санъат ходимлари ҳам ўзларининг катта меҳнати ва санъати билан немис-фашист босқинчиларига қарши курашга отландилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўз санъати билан жангоҳларга маънавий озуқа улашган ҳолда қаҳрамонлик кўрсатган аёллардан бири Қашқадарё вилоятидан бешкентлик Жамила Ҳусайнова бўлиб, у бир неча ой Бухорода ҳарбий тайёргарликдан ўтганидан сўнг, ўзбек миллий бригадасининг тиббий ёрдам ротасида меҳнат қила бошлади. Жамила Ҳусайнова биринчи бор шимолий Дон дарёси бўйида жангга кирди. Шундан кейин Жануби-ғарбий фронт чизикларида, Украинани озод қилиш учун бўлган жангларда иштирок этди. Унинг қўшиқ куйлашга бўлган ҳаваскорлиги фронтда қўл келди. У агитбригада (тарғибот-ташвиқот бригадаси) сафида юриб, Ватан, она, муҳаббат, дўстлик ҳақида куйлаб жангчиларнинг руҳини кўтарди. Жамила Ҳусайнова урушдаги хизматлари учун жанговар медаллар билан мукофотланди².

Бухоро вилояти мусиқа театри артисти Раҳима Олимова ҳам санъаткор бўлгани ҳолда жангчилар орасида ўзининг жанговар топшириқларини бажара олиши билан катта ҳурматга сазовар бўлди. Раҳима Олимова хизмат қилган Сталинград фронти 230-дивизия командири полковник В.П.Савин Бухорога мактуб йўллаб, у кўрсатган қаҳрамонликлар ҳақида хабар берган эди. Бухоро мусиқа театри артисти Раҳима Олимова, драма театри артисти Эътиборхон Орипова қабила уруш йилларида Москва, Сталинград, Курск, Минск остоналарида жанг ҳаракатларини олиб бораётган бухоролик жангчилар орасида бўлиб, ўзларининг ижод намуналарини намойиш этиб, жангчиларни ғалабага руҳлантирган³.

Фронт ичида фашизмга қарши қаҳрамонона жанг қилаётган жангчиларни зафар сари руҳлантирган санъаткорлардан яна бири Меҳри Абдуллаева бўлган. У бир гуруҳ санъаткорлар билан бирга аввал Москвадаги госпиталда, сўнгра эса, ғарбий фронтга Гавҳар Раҳимова раҳбарлигидаги республикамиз санъаткорлари таркибида фронтнинг энг қизиган ўчоқларида маданий хизмат қилиб, ўзининг ёқимли қўшиқлари билан душманни енгилда жангчиларга мадад бўлди⁴.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида яратилган асарларда инсонпарварлик туйғуси устувор бўлиб, доҳийларни мадҳ этишга камроқ эътибор берилди. Мафкура назоратчилари бунга эътибор бериб, ўзбек халқининг инқилобгача бўлган ўтмишини улуғлаб юборишди, деган фикрга бордилар. Ўзбекистон Компартияси Марказий кўмитаси махсус комиссия тузиб, айрим ижодкор зиёлилар ўтмишни улуғлаб "қадимий маданият қаршисида тиз чўкишга йўл қўйганлар" деган хулосага келди. Шунга қарамай, Ўзбекистоннинг ижодий зиёлилари уруш йилларида ўзбек халқининг маънавий уйғониши йўлида самарали меҳнат қилдилар. Халқимизнинг мардонавор меҳнати фашизмга қарши урушда қозонилган ғалабага қўшилган улкан ҳисса бўлди.

Бироқ, Иккинчи жаҳон уруши йилларида маданий-маърифий муассасалар фаолиятида миллийлик ва байналмилаллик нисбати иккинчиси ҳисобига ўзгарди.

¹ Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.53

² Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг... – Б.54.

³ Сирожев О. Фашизм устидан эришилган ғалабада бухороликларнинг роли //Фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси... – Б.337-338.

⁴ Бердиев Ю. Қўшиқнинг сеҳри /Совет Ўзбекистони. – Тошкент, 1974 йил. –№ 144. – Б.4

Маданиятдаги миллийликнинг иккинчи даражага ўтиб қолиши эса, Ўзбекистон маданий ҳаётида кейинги йилларда айниқса, ўзининг салбий жиҳатлари билан намоён бўлди.

Бундан ташқари, маданий-маърифий муассасалар иш шакл услубларида коммунистик партияни улуғлаш, “меҳнаткашларнинг коммунистик онглилигини ошириш”¹ эвазига миллий урф-одат, қадриятларни камситиш ҳоллари юз берди.

Шундай бўлса-да, уруш йилларида халқимизнинг фидойи аёллари маданият соҳасида ҳам ўзларининг мардонавор жасоратларини намоён қилиб, буюк ишларни амалга оширдилар.

Урушдан кейинги йилларда ҳам Ўзбекистон хотин-қизларининг маданий соҳаларда олиб борган фаолияти янада кенг тарзда давом этди.

Юқорида номлари зикр этилган аёллар маданият соҳасида фаолият олиб бориб, халқ хурматини қозонган бўлсаларда, советлар назорати остида мафкуравий мутеликка маҳкум этилган бўлиб, ўша давр қобиғидан чиқиш имконияти бўлмаган.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, советлар ҳукмронлиги йилларида қарор топиб борган маъмурий-буйруқбозлик тизими ва шахсга сиғиниш мафкурасининг ғайримиллий, зўравонлик сиёсати оқибатида маданият ҳамда санъатга янада сиёсий тус берилди. Ғарбда адолатли равишда «эътиқод маданияти» деб аталган совет сиёсий маданиятининг негизида юз бераётган инқилобий ўзгаришларнинг ҳақлигига эътиқод, ҳокимиятга ишонч, «доҳий»ларни эъзозлаш ётарди.

Ҳукмрон мафкура республиканинг бутун маънавий ҳаётини қаттиқ сиқувга олганлиги боис, ҳар қандай миллийликка бўлган интилиш советларнинг қатағон қилиш сиёсатига учради ва «зарарқунданалик» деб баҳолангани ҳолда, миллатчиликда айбланди.

Коммунистик партиянинг маданият соҳасида сиёсати натижасида байналмилал маданият бирламчи аҳамият касб этиб, миллий маданиятни ривожлантириш, миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва улардан маънавий ривожланишда фойдаланиш иккинчи ўринга суриб қўйилди.

Совет ҳокимияти ва коммунистик партия томонидан маданиятни мафкуралаштириш, маънавий ҳаётга буйруқбозлик асосида раҳбарлик қилиш, маданий сиёсатдаги зиддиятлар, маънавий соҳа эҳтиёжларини инкор этиш жамиятнинг маънавий ҳаётида инқирозли ҳолатларни юзага келтирди. Советлар томонидан миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи эълон қилинган бўлса-да, амалда бунга риоя қилинмади.

Ислом Каримов таъбири билан айтганда “...совет социалистик давлати халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилган эди. Бу давлатнинг шакли ва моҳияти халқимизнинг ахлоқий, маънавий ва руҳий қадриятларига тўғри келмайдиган, мос келмайдиган тизимига асосланган эди..... Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодларини билмайдиган манкуртларга таянар эди. Шунинг учун ҳам эски совет тузумининг байроқларида ва шиорларида баён қилинган ғоялар амалдаги ишларидан ниҳоятда узоқ эди. Худди шу боис бу давлатнинг ижтимоий тизими билан халқ эҳтиёжлари ўртасида жарлик пайдо бўлди”².

1941 йил июлда Ўрта Осиё Давлат университети ишчи факультети ўқитувчиси В.П. Васильева халқ душманининг хотини (оташин ўзбек шоири Маҳмуд Ҳодиев (Боту)нинг рафикаси) сифатида қамокка олинди. 1941 йил 4 декабрда 8 йилга, 1941 йил 27 декабрда 10 йилга қамок жазосига гирифтор қилинди. Унинг 1944 йил 30 июнда ишини қайта

¹ Сулаймонова Х. Ўзбекистон хотин-қизлари коммунистик қурилишнинг актив қурувчилари. – Тошкент: Ўз ССР ФА нашриёти. 1955. – Б.33.

² Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза, 1995 йил, 23 февраль //Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир.3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.7.

кўришларини сўраб, Маринскдаги аёллар лагеридан юборган аризаси жавобсиз қолди. 1951 йилда Валентина Петровна озодликка чиқди¹.

1940 йил 5 декабрда Киров тумани партия кўмитаси котиби, республикада хотин-қизлар журналининг вужудга келишида ўз ҳиссасини қўшган биринчи журналист аёл Собира Холдорова синфий хушёрлигини йўқотган, аксилинқилобий унсур билан алоқа боғлагани учун *(бу ерда унинг эри Мўмин Усмонов назарда тутилган. У 1937 йил 20 сентябрда аксилишўровий иш олиб боргани учун қамалган)* 5 йил муддатга Ёқутистонга сургун қилинган. 1943 йилдан то 1949 йилгача СССР Олий Совети ва СССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлигига бир неча бор ёзган аризалари эътиборсиз, жавобсиз қолиб келди. Ниҳоят, узоқ йиллар давом этган азоб-уқубатлардан сўнг 1956 йил 30 июнда С.Холдорованинг оқлангани ҳақидаги маълумотнома эълон қилинганда у руҳий хаста эди². Бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин.

40-йилларнинг охирида мустабид совет тузуми бошқача фикрловчи ижодкор ва илмий зиёлиларга, советлар таъбири билан айтганда “буржуа қарашлари ва нуқтаи назарлари қолдиқларига, реакцион буржуа маданиятига танқидий баҳо бермасликка қарши адабиёт ва санъатда марксизм-ленинизмдан чекинишларга қарши” мафкуравий майдонда кураш олиб борди. Мамлакат ижодкор зиёлиларининг кўпгина вакиллари ўз асарларида “ғоясизлик”ни тарғиб қилганликлари, “адабиёт ва санъатни сиёсатдан ажратиб қўйишга уринганликлари” учун, бадий ижоддаги партиявийлик принципларидан узоқлашганликлари учун қатағонлик сиёсатининг янги тўлкинига дучор этилиб, бадном қилиндилар.

ВКП(б) МҚ директиваларини амалда рўёбга чиқариш жараёнида “миллатчилик”ка қарши кураш ниқоби остида 40-йиллар охири 50-йилларнинг бошларида мустабид тузум ва унинг мафкуравий муассасалари ўзбек халқининг маданий меросига ҳужум қилишни кенг авж олдириб юбордилар, бадий ва илмий зиёлиларнинг бир қатор вакилларида қарши ваҳшийларча бедодлик қилдилар³.

СССР Олий Совети Президиумининг 1940 йил 26 июндаги қароридан кейин ғоявий-сиёсий жиҳатдан ўз устида ишламаганларни жазолаш янада авжига чиққан.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Тошкентдаги “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуасининг очилишига бағишланган маросимда сўзлаган нутқида “Зулм ва зўравонликка қурилган мустабид, бешафқат тузум даврида ўзлигини, миллат кадр-қимматини теран англаган, ижтимоий-сиёсий онги юксак, халқни уйғотишга, халқни бошқаришга қодир бўлган, маърифат ва маънавият йўлида фидойилик кўрсатган барча ақл-заковат соҳибларининг...”⁴ қанча-қанчалари жисмонан йўқ қилинди. “Мана шулар қаторида сиёсатдан мутлақо узоқ бўлган, минг-минглаб оддий деҳқонлар, ҳунарманд-қосиблар, ишчи-хизматчиларнинг бегуноҳ қурбон бўлиб кетгани тасаввурга ҳам сиғмайдиган аянчли бир ҳолдир”⁵, деб коммунистик партия раҳнамолигидаги мустабид совет тузуми қатағонлик сиёсатининг асл моҳиятини очиб берган эди. Улар орасида оила бекаси, фарзандлар онаси бўлган аёлларнинг ҳам мавжудлиги ниҳоятда ачинарли ҳолат эди.

Миллий истиқлолга эришувимиз натижасида қатағон қурбонларининг номи қайта тикланди. Уларнинг Ватан мустақиллиги, миллий истиқлол йўлида олиб борган курашлари ҳақидаги тарихий ҳақиқат қарор топди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 1999 йил 12 майдаги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

¹ Қор қўйнида лолалар... – Б.39.

² Қор қўйнида лолалар... – Б.161.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи... 2-китоб. – Б.507.

⁴ Каримов И. “Шаҳидлар хотираси” меъморий мажмуасининг очилиш маросимидаги маърузаси. 2000 йил 12 май. Асарлар. 8-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – Б.237-238.

⁵ Ўша ерда. – Б.237-238.

Маҳкамасининг 1999 йил 22 июлдаги “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 1 майдаги «Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида»ги Фармони фикримиз далилидир.

Хулоса қилиб айтганда, ўрганилаётган даврда республикада хотин-қизларни маданий-маърифий соҳага, ижтимоий-маънавий ҳаётга жалб қилишда катта ютуқларга эришилди. Хотин-қизларга кўрсатилаётган маданий хизмат даражаси ўсиб борди, маданият муассасаларининг моддий-техника таъминоти маълум даражада яхшиланди.

Бирок, советлар томонидан коммунистик партиянинг мустамлакачилик сиёсати туфайли барча соҳада бўлгани сингари маданият соҳасида ҳам маъмурий-буйруқбозлик тизими ўрнатилди. Натижада, ижод эркинлиги чеклаб қўйилгани ҳолда, бутун маънавий ҳаёт қаттиқ сиқув остига олинди. Ўзбекистон хотин-қизлари маданияти соф «маданий тараққиёт» йўлидан эмас, балки ҳукмрон совет мафкурасининг маданият соҳасидаги сиёсати йўлидан борди. Миллий манфаатларни тан олмаслик, зўр бериб байналмилаллаштириш, сиёсатлашган совет маданияти ўзбек хотин-қизлари таъсирида «миллий тараққиёт» учун имкон бермади.

Маданиятга доимо партиявийлик ва синфийлик нуқтаи назаридан туриб ёндошилди. Чунки, советлар маданиятга жамият учун сиёсий таъсир ўтказиш воситаси сифатида қараб келди ва шу асосда маданий ривожланишнинг ўзига хос синфий қолиплари шакллантирилди. Ушбу қолиплар асосида яратилган бадиий ва сахна асарларида жамият тараққиётига тўсиқ бўлаётган ҳуқуқий, ижтимоий ва маънавий муаммолар четлаб ўтилди. Миллий маънавият ва маданий меросга нисбатан ҳукмрон мафкура томонидан камситувчи сиёсат олиб борилди.

Маданиятдаги миллийликни ривожлантиришга қаратилган ҳар қандай ҳаракат ижтимоий тараққиётга зарба эканлиги таъкидланса-да, миллий маданият соҳиблари, маҳаллий зиёли аёллар жуда катта йўқотишлар эвазига маънавий кадриятларни ҳимоя қилган ҳолда, миллий-маънавий меросга содиқ қолдилар. Коммунистик мафкуранинг турли пўписа ва таҳдидлари, мустабид совет тузумининг асоссиз тазйиқлари уларнинг иродасини бука олмади.

ХУЛОСА

Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг хотин-қизларга муносабат масаласидаги мустамлакачилик моҳиятига эга бўлган қарама-қарши характерга эга бўлган зиддиятли сиёсати жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий-маърифий соҳаларида 70 йил мобайнида амалга ошириб келинди. Бу жараёнда советлар ҳокимиятининг ғаразли мақсад ва интилишлари ниқобланган тарзда йўналтирилган бўлиб, у қуйидаги ҳолатларда ўз аксини топди:

1. Совет ҳокимияти ва коммунистик партия хотин-қизлар ёрдамида ўз диктатурасини мустаҳкамлашга интилиб, маъмурий-буйруқбозлик бошқарув усули асосида сиёсат олиб борди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон хотин-қизлари коммунистик партия раҳнамолигидаги советлар мустабид тузумининг яккаҳокимлиқ, маъмурий-буйруқбозлик сиёсати қурбонига айланди. Чунки, мустабид совет тузumi ҳар томонлама мукамал, етук савияга эга хотин-қизлар совет ҳокимиятининг ниқобланган шаклдаги давлат сиёсатининг мустамлакачилик моҳиятини англаб етишидан чўчигани ҳолда уларнинг тўлақонли ривожланишидан манфаатдор эмас эди. Шунинг учун ҳам “инсон омили”, “ҳар томонлама ривожланган баркамол инсонни тарбиялаш” каби чақириқлар шиорларда қолиб кетди. Марказ томонидан “яхши қарорлар” қабул қилинган бўлса-да, аммо улар тўлиқ бажарилмаслиги учун атайин ноаниқ моддалар киритилганлиги фикримиз далилидир.

2. Совет ҳокимияти коммунистик партиянинг маънавий раҳнамолигида аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ва касб-кор мартабасини, уларнинг раҳбарлик лавозимларида ишлашини қўллаб-қувватлади ҳамда мунтазам рағбатлантириб борди. Давлатнинг ҳомийлик сиёсати натижасида аёлларнинг ҳокимият органларида вакиллик қилишлари кўпайиб борди. Совет тизими аёллар номенклатурасини вужудга келтирди, бироқ у аёлларга нисбатан бўйсунувчи мавжудот сифатидаги анъанавий муносабатни бартараф эта олмади. Совет даврида ўзбек аёли учун тенг ҳуқуқлилик ва ижтимоий меҳнат фаолияти оиладаги анъанавий итоатгўйлик билан уйғунлаштирилди. Аёлнинг дин таъсиридан холи ва мустақилликка бўлган ички интилиши давлат томонидан қўллаб-қувватлангани ҳолда, миллий ва маданий ўзига хосликни сақлаб қолиш манфаатлари йўлидаги ҳар қандай ҳаракат эса бостириб келинди.

3. Аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги фаоллашуви турли тўсиқларга ва муаммоларга дуч келди. Бу қуйидаги ҳолатларда кўзга ташланади:

- ишлаб чиқаришда иштирок этган аёлларнинг тажрибаси, касбий малакаси йўқлиги учун улар кўпроқ кам ҳақ тўланадиган, қўл меҳнати билан шуғулланишга мажбур эдилар;
- аёлларнинг оила ҳўжалигида бажарадиган меҳнати ҳам қисқартирилмади;
- оила доирасида ўсаётган қиз ва йигит олами, уларнинг бажарадиган вазифасининг турлилиги сақлаб қолинди. Бунда қиз бола аёл зотига мансублиги учун кўпроқ итоаткор, оила ҳўжалигидаги барча ишни бажаришга мажбур деб тарбияланди;
- фарзанд тарбияси ҳам аёл зиммасида қолди, албатта;
- эркаклар тасаввурида аёлларнинг асрлар оша камситилиши анъанасининг яшовчанлиги мавжудлиги сақланиб қолди.

4. Совет ҳокимияти раҳнамолари коммунистик партия манфаатларидан келиб чиқиб, хотин-қизлар меҳнатидан имкони борича турли усуллар, яъни рағбатлантириш ва мажбурлаш орқали фойдаланишга ҳаракат қилди ва бунинг уддасидан чиқди. Хотин-қизларга асосан ишлаб чиқариш воситаси сифатида эътибор берилди. Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг иқтисодий манфаатларининг амалга ошишига тўсиқ бўлган минтақадаги ишчи кучи етишмаслиги муаммоси хотин-қизлар меҳнатидан арзон ишчи кучи сифатида фойдаланиш эвазига ҳал қилинди. Ҳамда шу йўл билан Ўзбекистоннинг табиий бойликларидан унумли фойдаланишга эришилди. Совет маъмурлари аёлларнинг оиладан ҳам кўра кўпроқ ишлаб чиқаришда бандлигидан манфаатдор бўлгани учун

аёлларнинг бутунлай янги авлодини, яъни жамият ҳаётининг барча соҳаларида эркаклар билан тенг асосда меҳнат қилишга қодир эркаксифат шахслар қилиб тарбиялашни мақсад қилиб қўйган эди. Ўзбек хотин-қизлари табиатан ташаббускор ва интилувчан, меҳнатсевар ва ватанпарвар бўлгани учун ҳам сидқидилдан фидойи меҳнат қилди. Аммо бу фидойилик сохта Ватан деб аталган собиқ Иттифок ҳудуди билан ўлчанди.

5. Мустабид тузумнинг аграр сиёсати туфайли аёллар эркаклар бажарадиган ишнинг 50 фоизини эгаллади. Қишлоқ жойларда яшовчи аёллар жамоа ва давлат хўжаликларидаги ишчи кучининг 80 фоизини ташкил қилди. Улар қишлоқ хўжалик ишларининг барча соҳасида: уруғ тозалашдан тортиб, ер ҳайдаш, экин экиш, унга ишлов бериш ва териб олишгача бўлган барча ишларда қатнашса-да, аёлларни колхозларга жалб қилиш жараёнида уларга маиший хизмат кўрсатишга эътибор қаратилмади. Хотин-қизларнинг жисмоний имкониятларига мос келмаган вазифаларни бажаришга сафарбар қилиниши «катта ютуқ» деб эътироф этилди.

6. Собиқ совет тузуми аёлларга ҳуқуқий тенглик бериш билан бирга уларни эркаклар билан меҳнатда ҳам тенглаштириб қўйди. Аёлларга илм-фан, санъатга кенг йўл очилиши билан бирга эркаклар билан тенг равишда иқтисодиётда иштирок эта бошлади. Пахта далаларида қишни киш демай, шудгор ишларини, жазирама иссиқда эса, ғўзага ишлов бериш ишларини оғир жисмоний меҳнат асосида бажариш ҳам аёллар зиммасига юклатилди. Улар онгига мафкуравий таъсир кўрсатишнинг турли-туман воситаларини ишлатиб, «Пахта ўзбек халқининг миллий ифтихори», «Пахта Ўзбекистоннинг байналмилал бурчи» сингари шиорлар тинимсиз сингдириб борилди.

7. Маҳаллий миллат хотин-қизларини таълим ва илм-фан соҳасига кенг жалб қилинишидан мақсад коммунистик мафкура раҳнамолигидаги совет ҳокимиятининг сиёсатини қўллаб-қувватлашдан иборат хайрихоҳларни тарбиялашга қаратилган эди.

8. Совет ҳокимияти ва коммунистик партия томонидан хотин-қизларга асосан ишлаб чиқариш воситаси сифатида эътибор берилганлиги туфайли маданий-маърифий соҳада амалга оширилган ишлар ҳам шу мақсадга хизмат қилди.

9. Таълим тизимидаги ғоявий-назарий услубий асосларнинг мафкуравий қолиплар тизимида чекланиши мустақил фикрни эмас, балки хотин-қизлар онгига совет мафкурасини сингдириш орқали партиянинг итоаткор ижрочисини, коммунистик ғоя тарғиботчисини тарбиялашга қаратилган эди.

10. Маданиятга доимо партиявийлик ва синфийлик нуқтаи назаридан туриб ёндошилди. Чунки, советлар маданиятга жамият учун сиёсий таъсир ўтказиш воситаси сифатида қараб келди ва шу асосда маданий ривожланишнинг ўзига хос синфий қолиплари шакллантирилди. Ушбу қолиплар асосида яратилган бадиий ва сахна асарларида жамият тараққиётига тўсиқ бўлаётган ҳуқуқий, ижтимоий ва маънавий муаммолар четлаб ўтилди.

Аёллар фаолиятини оширишда ўзбек халқи тарихан ўзига хос менталитетга эгадир. Ўзбек аёлларига хос бўлган ватанпарварлик, ўз оиласига нисбатан содиқлик руҳияти маънавият мезони даражасига кўтарилган. Шунга кўра, миллий менталитет тизимида аёлларга бўлган эътибор муайян ўрин эгаллайди. Узоқ тарихий даврга назар ташлаганда аёллар фаоллиги жамият маънавиятини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга эканлиги фалсафий, тарихий-адабий ва педагогик манбаларда ўз исботини топди. Мустабид совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг ҳукмронлиги йилларида аёллар бир қатор йўқотишлар билан бўлса ҳам, ўзлигини сақлаб қола олганлар. Хотин-қизларнинг ўзига хос шижоат ва меҳнатсеварликлари натижасида маълум даражада муваффақиятларга эришганлар. Халқ хўжалигининг барча соҳаларида ҳалол меҳнат қилганлар. Жамиятда ўз ўринлари борлигини англаган ҳолда фаолият олиб борганлар.

Ушбу хулосалардан келиб чикиб, республикамизда хотин-қизлар ҳаракатини ривожлантириш, аёлларнинг ўз салоҳиятини тўлиқ намоён этиши, уларнинг ижтимоий фаоллигини янада ошириш юзасидан қуйидаги таклифлар тавсия этилади:

Биринчидан, сиёсий соҳада –аёлларнинг сиёсий партиялар ва ҳаракатлардаги иштироки орқали кўпроқ давлатни бошқариш соҳасига жалб этиш, сиёсатдаги иштирокини таъминлаш учун амалий учрашувлар, сайловларда овоз беришда қатнашишига, айнан кўпроқ аёлларни сайлашларини тайёрлашга қаратиш зарур.

Иккинчидан, иқтисодий соҳада –тадбиркорликка ва касаначиликни ривожлантиришга хотин-қизларни жалб этиш юзасидан чора-тадбирлар кўриш лозим, имтиёзли кредитлар олишнинг янги тизимларини яратиш зарур.

Учинчидан, маънавий-маърифий соҳада –ҳар бир аёлнинг фаоллигини ошириш, салоҳияти ва талантига яраша ижодий, маърифий ташкилотларга жалб этишни таъминлаш лозим.

Аёлларнинг касб эгаллаши, малака ошириши, билим олиши учун фарзанд тарбиясига кўмаклашувчи мактабгача тарбия муассасаларини кўпайтириш, уларни моддий жиҳатдан ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган даражада таъминлаш, мураббийлар моддий таъминотини юксалтириш мақсадида маошларини ошириш, турли имтиёзлар яратиш;

Аёлларнинг ижтимоий фаоллиги аввало оиладаги муҳит билан боғлиқ эканлигини инобатга олиб, оиладаги соғлом муҳитни таъминлаш учун оилавий муносабатлар маданиятини юксалтириш, оилани мустаҳкамлаш, оилада аёлларга муносабатни мунтазам равишда инсонпарварлаштириб бориш;

Қонунларда аёлларнинг ижтимоий ҳимояси масалаларига кўпроқ эътибор бериш;

Бу борада ижтимоий масалаларни ҳал этишда муҳим роль ўйнайдиган, ўз-ўзини бошқаришнинг асосий бўғини ҳисобланган маҳаллаларда аёллар фаолиятини янада кенгайтириш;

Аёлларни ижтимоий ҳимоялаш тизимини янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, Фармонлари ва ҳукумат қарорлари

- 1.1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
- 1.2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
- 1.3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
- 1.4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
- 1.5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
- 1.6. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. 7-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
- 1.7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 32 б.
- 1.8. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 181 б.
- 1.9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. 8-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
- 1.10. Каримов И. “Шаҳидлар хотираси” меъморий мажмуасининг очилиш маросимидаги маърузаси. 8-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
- 1.11. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 432 б.
- 1.12. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 430 б.
- 1.13. Каримов И.А. «Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди» // Халқ сўзи. -2005, 19 январь.
- 1.14. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. -2005, 29 январь.
- 1.15. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.84.

II. Қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар

- II.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2008. -Б.40.
- II.2. “Ўзбекистоннинг янги тарихи”ни тайёрлаш ва нашр этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. //Халқ сўзи. -1996 йил, 17 декабрь.
- II.3. “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори // Халқ сўзи. -1998 йил, 28 июль.
- II.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси давлат ва ижтимоий қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи. -1995 йил, 3 март.

П.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги тарихий Фармони. // Халқ сўзи.- 1999 йил, 18 март.

П.6. “Ўта зарарли ва ўта оғир меҳнат шароитларида ишлаётган аёлларнинг даромадига имтиёзли солиқ солиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. // Халқ сўзи.- 1999 йил, 18 март.

П.7. Олий Мажлиснинг “Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги қонуни // Халқ сўзи.- 1999 йил, 15 апрел.

П.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи.- 2004 йил, 27 май.

П.9. 2004 йил 30 июндаги Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПФ-3434-сонли Фармони ижросини таъминлаш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги қарори // Халқ сўзи.- 2004 йил, 30 июнь.

П.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи.- 2006 йил, 26 август.

П.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 19 мартдаги «Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи.- 2007 йил, 20 март.

П.12. “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисидаги” Конституцион Қонун // Халқ сўзи.- 2007 йил, 30 март.

П.13. 2007 йил 18 майдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи.- 2007 йил, 19 май.

П.14. Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Инсон ҳуқуқлари бўйича универсал шартномалар // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази.- Тошкент: Адолат, 2002.- 270 б.

П.15. Национальный доклад республики Узбекистан Об исполнении положений конвенции «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин»// Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека .-Ташкент: 1999.-№2 - с.119

П.16. КП Узбекистана в борьбе за решение женского вопроса в период строительство социализма: (Сб.док. 4 материал) Ред. колл.: Р.Х.Аминова и др. – Ташкент: Узбекистан, 1977. – 456 с.

П.17. КП Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК (1925-1986): В 4-х т. Т- 2. (1938-1959). - Ташкент: Узбекистан, 1988. - 911с.

III. Даврий матбуот

а) Журналлар:

1. Вестник АН СССР
2. История СССР
3. Коммунист Узбекистана
4. Народное хозяйство Узбекской ССР
5. Общественные науки в Узбекистане
6. Партия турмуши

7. Спутник агитатора
8. Саодат
9. Совет мактаби
10. Фан ва турмуш
11. Ўзбекистон хотин-қизлари
12. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар
13. Ўзбекистон коммунисти
14. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги

б) Газеталар:

1. Комсомолец Узбекистана
2. Правда Востока
3. Совет Ўзбекистони
4. Қизил Ўзбекистон
5. Ёш ленинчи
6. Ташкентская правда
7. Ўзбекистон адабиёти ва санъати
8. Знамя труда. Тошкент Текстиль комбинатининг кўп тиражли газетаси.
9. Ферганская правда

IV. Адабиётлар рўйхати

- IV.1. Абдуллаева Я.А. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: Кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср. – Тошкент: Ижод дунёси, 2004. – 224-б.
- IV.2. Аббосова Л., Раҳимбобоева Г. Уруш йилларида Ўзбекистон маданий қурилишида хотин-қизларнинг иштироки // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.-Тошкент, 1975.-№5.- Б. 61-62.
- IV.3. Авшарова М.П. Узбекская женщина в прошлом и настоящем.-Ташкент: Госиздат УзССР, 1958. -176с.
- IV.4. Азиззода Л. Янги ҳаёт курашчилари. – Тошкент: Фан, 1976. -144б.
- IV.5. Акилов К.А., Аббасова Л.А. Женщины Узбекистана в культурном строительстве. – Ташкент: Фан, 1976. – Б.41
- IV.6. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемы. (АН РУ Институт Истории).-Ташкент: Фан, 1991. -132 с.
- IV.7. Алимова Д.А. Решение женского вопроса в Узбекистане (1917-1941): Краткий историографический очерк (АН РУ.Институт Истории).-Ташкент: Фан, 1987. -69с.
- IV.8. Алимова Д.А. «Хужум»га зарурат бормиди? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.- 1992 йил, 11 сентябр.
- IV.9. Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане. -Ташкент: Фан, 1975. -353с.
- IV.10. Аминова Р.Х. Аграрное преобразование в Узбекистане 20-х годов. // ОНУ-1989- № 9.С.10
- IV.11. Аминова Р.Х. Аграрное преобразование в Узбекистане накануне сплошной коллективизации. 1925-1929. – Ташкент: Фан, 1969. -468 с.
- IV.12. Аминова Р.Х. Коллективизация в Узбекистане: как это было? //Коммунист Узбекистана. -1989. -№10.С.81.
- IV.13. Аминова Р.Х. Коллективлаштириш-қашшоқлаштириш демак // Шарқ юлдузи. -1992 -№12.-183б.
- IV.14. Аминова Р. Рост творческой активности женщин советского Узбекистана// Общественные науки Узбекистана.-1987.- №3.29-36с.

- IV.15. Анъаналар, дин ва аёлларнинг ижтимоий мақоми //Ўзбекистон Республикаси хотин-қизларининг аҳволи тўғрисида маъруза, RBEC // Undz, 1999. -95 б.
- IV.16. Араловец Н.Д. Женский труд в промышленности СССР. - Москва: Профиздат, 1954. -98с.
- IV.17. Атаниязова А.А. Экологические факторы и здоровье матери, ребёнка в регионе Аральского кризиса.-Ташкент: Фан, 2001. -45 с.
- IV.18. Ахунова М., Убайдуллаева Р.Женщины Узбекистана навстречу международному году женщины// Общественные науки в Узбекистане.-Ташкент, 1975.-№8. С. 3-8.
- IV.19. Ахтямова Ю.С. Хотин-қизлар масаласи: икки дунё, икки хил ёндошув. – Тошкент: Билим, 1987. – 26 б.
- IV.20. Бегматов О. Қишлоқда социал сиёсат масалалари. – Тошкент: Мехнат,1990. – 120 б.
- IV.21. Бикжанова М. Семья в колхозах Узбекистана. -Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1955.-134с.
- IV.22. Бобожонова Д.Б. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар.-Тошкент: Шарқ, 1999.-158б.
- IV.23. Бобожонова Д.Б. Аҳоли саломатлиги ва экологик муаммолар. -Тошкент: Фан, 1996. -22 б.
- IV.24. Бобожонова Д.Б. Енгил саноат ва фан-техника тараққиёти. -Тошкент: Фан, 1998. -24 б.
- IV.25. Вахабов М.В. Ислам и женщина. –Москва: Мысль,1968.-168с.
- IV.26. Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси.Тошкент: Ўзбекистон, 2003. -411б.
- IV.27. Зиёев Х. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – 288б.
- IV.28. История народного хозяйство Узбекистана. Т.1.-Ташкент: Изд-во АН Уз ССР,- 1962. -390с.
- IV.29. Ислам и женщины Востока. –Ташкент: Фан, 1990.- 250с.
- IV.30. Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон,-Тошкент,- 1991. -№4. -21 б.
- IV.31.Камолов У. Ўзбекистонда хотин-қизлар маорифининг ривожланиши // Совет мактаби.-Тошкент, 1974.- №1.-Б.16-21.
- IV.32. Культурное строительство СССР: Стат.сб. Госполитиздат: 1940, -268 с.
- IV.33. Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры советского Узбекистана. – Москва: Изд. АН СССР, 1955. -360 с.
- IV.34. Любимова С. 50-летию Международного женского дня. -Москва: Знамя, 1960. - 40с.
- IV.35. Любимова С.Октябрьская революция и положение женщин в СССР. –Москва: Знание, 1967. - 42с.
- IV.36.Мадраҳимова Р. Ўзбекистон хотин-қизларининг улуғ Ватан уруши йилларидаги меҳнат ва ҳарбий жасоратлари.-Тошкент: Фан, 1981.- 63 б.
- IV.37.Мамадазимов М. Ер ҳаммамиз учун ягона уй. Тошкент: Фан, 1990, -38 б.
- IV.38.Максакова Л.П. Демографический потенциал Узбекистана.-Ташкент: Узбекистан, 1991. -143 с.
- IV.39. Мартынова Э.И.Формирование духовного мира советской женщины.-Красноярское книжное издательство, 1983.-181 с.
- IV.40. Муругов В. Женщина-труженица, её права и льготы. –Ташкент: Узбекистан, 1990.-98 с.
- IV.41. Норматов С. Таджихон. - Ташкент: Узбекистан, 1966. -28с.

- IV.42. Охунова М. Совет Ўзбекистони хотин-қизларининг жанг майдонлари ва меҳнат frontiдаги жасорати// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. –Тошкент, 1975.-№5.-44 б.
- IV.43. Оқилов К., Аббасова Л. Ўзбекистон хотин-қизлари маданий қурилишда.- Тошкент: Фан, 1976. -60 б.
- IV.44. Палванова Б.П. Эмансипация мусулманки.- Москва: Наука, 1982. -302с.
- IV.45. Сафаева С.Х. Аёллар масаласи: умумијтимоий ва миллий жиҳатлари.- Тошкент: Ўзбекистон, 2003. –157 б.
- IV.46. Совет хотин-қизлари –коммунизмнинг актив қурувчилари.-Тошкент: ЎзССР сиёсий ва илмий билимлар тарқатувчи жамияти.1963.-19 б.
- IV.47. Совет Ўзбекистони хотин-қизлари// Ўзбекистон коммунисти. –Тошкент,- 1984. -№8. –Б.45-50.
- IV.58. Совет Ўзбекистони шонли қизлари.-Тошкент: Билим, 1985.-22 б.
- IV.49. Сулаймонова Х. Ўзбекистон хотин-қизлари социалистик қурилишда.-Тошкент: Ўздавнашр, 1955.- 51 б.
- IV.50. Сулаймонова Х. Ўзбекистон хотин-қизлари коммунистик қурилишнинг актив қатнашчилари. -Тошкент: ЎзССР ФА, 1955.-39 б.
- IV.51. Тошхўжаева Н. Ўзбекистон қишлоқ хотин-қизлари уруш йилларида (1941-1945йй.)-Тошкент: Фан, 1985. –55 б.
- IV.52. Тарих шохидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. / Лойиҳа раҳбари, масъул муҳаррир Д.А.Алимова.-Тошкент: Шарқ, 2001. - 464 б.
- IV.53. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. -Тошкент: Фан, 1991.-72 б.
- IV.54. Худжум-значит наступление. -Ташкент: Узбекистан, 1987. -206с.
- IV.55. Ўзбекистон хотин-қизлари-коммунизм қурувчиларининг етакчи отряди.- Тошкент: Билим, 1974. – 15 б.
- IV.56. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. /Даврий тўплам. -Тошкент: Шарқ, 1999. -№2.- 208 б.
- IV.57. Ўзбекистон хотин-қизлари-коммунизмнинг актив қурувчилари. -Тошкент: Билим, 1979. – 20 б.
- IV.58. Ўзбекистон коммунистик партияси съездларининг резолюция ва қарорлари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1958. – 552 б.
- IV.59. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. –Тошкент: Шарқ, 2000. - 688 б.
- IV.60. Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. –Ташкент: Узбекистан, 1970. -365с.
- IV.61. Центр по изучению прав человека и гуманитарного права. (Женщина, право, общество). -Ташкент: 1999. Фан, -157с.
- IV.62. Эштўхтаев Х. Миллий кадрлар-«халқ душманлари»// Фан ва турмуш.- Тошкент, 1991-№5. 23-25 б.
- IV.63. Қор қўйнида лолалар. / Масъул муҳаррир. Б.Шарипов. –Тошкент: Академия, 2001. -213 б.
- IV.64. Қайта қуриш шароитида Ўзбекистонда социал ривожланишнинг долзарб муаммолари.-Тошкент: Фан, 1991.-48 б.
- IV.65. Юлдашева М. Женщины Узбекистана фронту.-Ташкент: Узбекистан, 1982. - 117с.

V. Диссертация ва авторефератлар

- V.1. Алимова Д.А. Женский вопрос в советской историографии Средней Азии (20-80-е гг.). Дис.... докт. истор. наук. –Ташкент, 1991.-285с.

V.2. Абдуллаева Я.А. Женский вопрос а Каракалпакстане в конце XIX- XX вв.(социально-политический аспект). Автореф.дис...докт.истор.наук.-Ташкент, 2005.-46 с.

V.3. Жўраева Н.Д. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни. Тарих фан. номз...дис. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.: – Тошкент, 2004. -162 б.

V.4. Муравьёва Н.М. Социально-философский анализ повышения социального статуса женщин. Автореф. дис...канд.философ.наук. –Ташкент, 2003. -26 с.

V.5. Насруллаева Х. Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоийлашуви жараёнининг фалсафий таҳлили. фалс.фан.номз... дис...автореф.-Тошкент: 2000.-20 б.

V.6. Нишонбоева Қ.В. Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласини ҳал этишнинг маданий жиҳатлари (20-30-йй.). Дис...тарих.фан.номз... дис.автореф.-Тошкент, 1998.- 160 б.

V.7. Сафаева С.Х.Аёллар масаласи: умумижамоий ва миллий жиҳатлари: Фалс.фан.номз... дис. Автореф. –Тошкент, 2002. -20 б.

V.8. Холматова М. Оилавий муносабатлар маданиятини такомиллаштириш ва соғлом авлодни тарбиялаш муаммолари. Фалсафа фан.докт...дис.автореф.-Тошкент, 1998.-53 б.

V.9. Ходжаева С.А. Правовая культура и проблемы развития социально-правовой активности женщин Республики Узбекистан. Дисс.на соискание канд. юрид.наук.-Ташкент, 2004. -148 с.

V.10. Чориев Т.Х. Формирование научно-педагогических кадров в Узбекистане. (20-30 годы.) Проблемы. Опыт.Уроки Автореф. дисс...канд.ист.наук. –Самарканд, 1995. -28с.

V.11. Эргашходжаева Г.Э. Французская историография о проблемах эмансипации женщин Средней Азии в 20-годы. (Литература 50-80-х годов.) Автореф.дис...канд.ист.наук. – Ташкент, 1996. -22 с.

VI.Фойдаланилган интернет сайтлар

VI.1. www.mbs-multimedia.ru - Ўзбекистан.

VI.2. www.gender.ru;

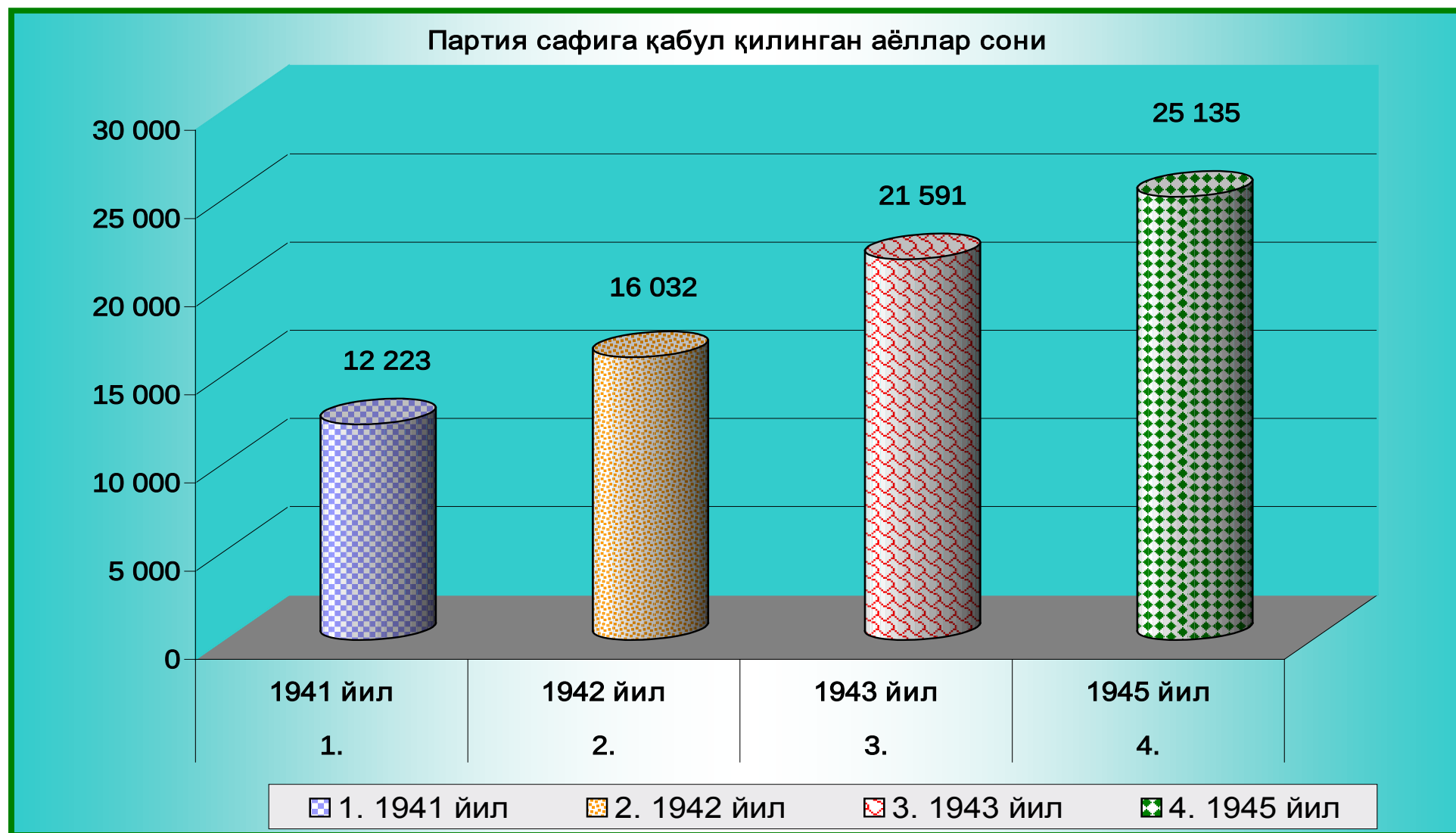
VI.3. mcgs@online.ru

VI.4. mcgs@inec

Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг хотин-қизларга нисбатан олиб
борган сиёсатининг моҳияти

№.	Хотин-қизлар бўлими фаолият олиб борган соҳалар	Советларнинг хотин-қизлар масаласига муносабатининг	
		Ижобий томони	Салбий томони
1.	Ижтимоий-сиёсий соҳа	Хотин-қизларнинг сиёсий жараёнлардаги фаоллиги ошиб борди; уларнинг онгида совет тузуми ва ҳукмрон мафкурага нисбатан аниқ ижтимоий-сиёсий дунёқараш ва фикрлар пайдо бўлди.	Хотин-қизларни сиёсий жиҳатдан совет ҳокимиятининг итоаткор хайрихоҳлари этиб тарбиялаш асосий вазифа этиб белгиланди.
2.	Ҳуқуқий соҳа	Хотин-қизларнинг эркалар билан тенг ҳуқуқлилиги қонун йўли билан мустаҳкамланди; уларнинг жамиятдаги иштирокини фаоллаштириш ҳақида қарорлар, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича қонунлар қабул қилинди.	Хотин-қизлар масаласига бағишлаб қабул қилинган қонунлар кўпинча амалиётга татбиқ этилмай, қоғозларда қолиб кетди.
3.	Маънавий-тарбиявий соҳа	Аёлларнинг маънавий-маърифий жабҳадаги иштироки фаоллашди.	Атеистик сиёсат маънавий ҳаётга салбий таъсир кўрсатди. Миллий расм-русумлар ўрнига “советча” урф-одатлар жорий қилинди; миллий маданиятга эътибор қаратилмагани ҳолда, байналмилал совет маданияти бирламчи аҳамият касб этди.
4.	Иқтисодий соҳа	Хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришга жалб этилиши натижасида уларнинг турли касбларни эгаллашига имкон туғилди; махсус курслар ташкил этилди; кўп болали аёлларга нафақалар берилди.	Аёллар оғир жисмоний меҳнатга жалб қилинди; бундан бош тортганлар жазоланди; аёллардан асосан арзон ишчи кучи сифатида фойдаланилди.

Уруш йилларида хотин-қизларнинг партия сафига жалб қилиниши

Илова 3-жадвал

Республика қишлоқ хўжалигида банд аёлларнинг миқдор кўрсаткичлари¹

Вазифаси	Хотин-қизлар миқдори		1959 йил 1939 йилга нисбатан фоиз ҳисобида
	1939 йил	1959 йил	
Ферма мудирлари	66	129	195
Ферма хизматчилари	4250	21082	490
Чўпонлар	1374	5543	400
Боғбонлар	1188	1253	105
Суғориш хўжалиги ишчилари	72	593	822
Бригадирлар қишлоқ хўжалиги бўйича	1097	45	-
Бригадирлар чорва бўйича	48	77	160
Бошқа соҳалар	867200	898380	101

¹ Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане.-Т.: Фан.1975.Б.273